

63

İSMAİL BEŞİKÇİ

DOĞU
MİTİNGLERİ'NİN
ANALİZİ
(1967)

DOĞU MİTİNGLERİNİN ANALİZİ

İSMAİL BEŞİKÇİ

BÜTÜN
ESERLER
14

303.4
BESd

İSMAİL BEŞİKÇİ

**DOĞU
MİTINGLERİ'NİN
ANALİZİ
(1967)**

YURT KİTAP-YAYIN: 63

İSMAİL BEŞİKÇİ BÜTÜN ESERLER: 14

Birinci Baskı: Mart 1992

Dizgi : Yurt Kitap-Yayın

Baskı : Aydınlar Matbaacılık

Montaj : Mehmet Aydın

Sınıflama No.:

Semirbaş No.: 0048

YURT KİTAP-YAYIN

GMK Bulvarı Onur İşhanı Kat: 7 No: 176

Tel: 417 35 49 KIZILAY ANKARA

İSMAİL BEŞİKÇİ

DOĞU
MITİNGLERİ'NİN
ANALİZİ
(1967)

İÇİNDEKİLER

25 YIL SONRA YENİDEN YAYINA ÖNSÖZ	9
ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	13

I. BÖLÜM

SOSYAL DEĞİŞME FAKTÖRÜ OLARAK ÖNDERLİK	17
---	----

II. BÖLÜM

MİTİNGLERE HAKİM OLAN GÖRÜŞLER ve ELE ALINAN MESELELER	20
I. DOĞU-BATI ARASINDAKİ SOSYAL ADALET DENGESİZLİĞİ	21
<i>DÖVİZLER</i>	24
II. FEODAL MÜLKİYET İLİŞKİLERİ	25
A. TOPLUMSAL YAPI ve TOPLUMSAL GELİŞME ARASINDAKİ İLİŞKİ	25
B. TOPRAK DAĞILIŞINDAKİ DENGESİZLİK, AĞALIK	28
C. TOPRAK SAHİPLERİYLE ORTAKÇI, KİRACI ve TARIM İŞÇİLERİ ARASINDAKİ EKONOMİK ve SOSYAL İLİŞKİLER.....	31
III. AĞALARIN TOPLUMSAL ANLAMI-AĞALIĞIN MÜESSESELEŞMESİ.....	32

A. AĞALIĞIN MÜESSESELEŞMESİ-TOPLUMSAL KANUNLARIN ÜSTÜNLÜĞÜ.....	33
B. AĞALIK DÜZENİNİN PERÇİNLENMESİNİ SAĞLAYAN DİĞER EKONOMİK ve SOSYAL FAKTÖRLER.....	38
1. Nüfusun Yerleşmesi.....	38
2. Yol, Ulaştırma ve Haberleşme Araçları	39
C. FEODAL MÜLKİYET İLİŞKİLERİNDEN KAPİTALİST İLİŞKİLERE GEÇİŞ YOK	39
IV. DİN ve TOPLUM İLİŞKİLERİ	45
A. ŞEYHLİĞİN MÜESSESELEŞMESİ.....	45
B. ALEVİ-SÜNNİ FARKLILAŞMASI.....	51
V. AĞALIK-DİL-DİN-EĞİTİM ve SİYASAL İLİŞKİLER	53
A. AĞALIK VE ŞEYHLİĞİN 1945'TEN SONRA ORTAYA ÇIKAN REY MEKANİZMASIYLA TEKRAR MÜESSESELEŞMESİ.....	53
B. DİL-EĞİTİM-SİYASAL İLİŞKİLER ve TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞME	56
1. Devlet Komşuluğu Yerine Aşiretler Arası Komşuluk	58
2. Dünyevileşen Barzan Aşiretli, Dünyevî Değerleri Kabul Etmeyen Sofiler ve Seyitler	59
3. Dış Aktüel Etkilerin Çatışması	60

III. BÖLÜM

MİTİNGLERE HALK KATILIŞLARI, PARTİLERİN ve HÜKÜMETİN TUTUMU	64
--	----

I. MİLLİYETÇİLERİN KARŞI MİTİNGİ.....	70
II. MİTİNGLER GÜDÜLEN SİYASETİN FORMÜLE EDİLMESİNİ ETKİLEYEBİLİR Mİ?.....	71

IV. BÖLÜM

MİTİNGLERDE ELE ALINAN SORUNLARIN

ÇÖZÜM YOLLARI	73
I. ANA SORUN	73
II. TOPRAK REFORMUNUN ZORUNLULUĞU	77
III. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİN BÖLGE PLANI ŞARTTIR	79

V. BÖLÜM

SONUÇ	82
ÇİZELGELER	115
KISALTMALAR	116
KAYNAKLAR	117

25 YIL SONRA
YENİDEN YAYINA
ÖNSÖZ

“Doğu Mitingleri'nin Analizi”, 1967 yılı sonlarında hazırlanmış ve teksir edilmiştir. Az miktarda çoğaltılan çalışmanın özgün adı, **“Toplumların Genel Gelişim Kanunları ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Yapısı İçinde Doğu Mitingleri'nin Analizi”** idi. Çoğaltılan metnin kapağında (Ağustos 1967-Aralık 1967) ibareleri de vardı. Bu çalışma Erzurum'da yapılmış ve orada çoğaltılmıştı. 1968 yılı başlarında, *Forum* dergisinde, **“Doğu'da Şeyhlik, Ağalık”** adı altında yayınlanmıştı. (Sayı 331-343) O zamanlar *Forum* dergisi 15 günde bir yayınlanıyordu.

Doğu Mitingleri'nin Analizi isimli çalışma aradan 25 yıl kadar geçtikten sonra kitaplaştırılmaktadır. Arada, 12 Mart gibi, 12 Eylül gibi çok önemli tarihsel dönüm noktaları vardır. 1967 yılı sonlarında çoğaltma olarak hazırlanan metin aynen yayınlanmaktadır. Bu metinde en ufak bir değişiklik yapılmamıştır. Bu metinde yer alan görüşlerle, 1990 yılında ve sonrasında yayınlanan **“Devletlerarası Sömürge Kürdistan”**, **“Bilim-Resmi İdeoloji, Devlet-Demokrasi ve Kürt Sorunu”**, **“Bir Aydın, Bir Örgüt ve Kürt Sorunu”**, **“PKK Üzerine Düşünceler, Özgürlüğün Bedeli”** gibi kitaplarda vurgulanan düşünceler arasında çok derin çelişkiler olduğu hemen fark edilecektir. Düşüncelerdeki bu çelişkilerin, bu sapmaların açıklanması Kürt toplumu hakkındaki bilgilerimizi zenginleştirecek en önemli faaliyetlerden biridir...

1967 yılı Sonbahar aylarında düzenlenen Doğu Mitingleri önemli bir muhalefet hareketiydi. Daha çok, okumuş, devrimci ve demokrat Kürtlerin katıldığı bir eylemdi. Aynı insanları çeşitli mitinglerde görmek mümkündü. Doğu Mitingleri'nde, daha ziyade, ekonomik talepler dile getirilmişti. Bugün, Kürdistan'da, sık sık yaşanan “serîhıldan”lar ise çok daha değişik bir muhalefeti sergilemektedir. Kürt “serîhıldan”ları kitlesel, yoğun ve yaygın bir uyanışı, bilinçli, kararlı siyasal talepleri ifade etmektedir.

Doğu Mitingleri, Kürt toplumunun toplumsal ve siyasal gelişmesinde önemli bir aşamayı belirtmektedir. Bu bakımdan incelenmeye değer bir olaydır.

“Doğu Mitingleri'nin Analizi (1967)” çalışmasının yayına hazırlanmasında Yurt Kitap-Yayın'ın çok büyük emeği oldu ... Özellikle tabloların düzenlenmesi çok büyük emek isteyen bir çalışma olarak ortaya çıkmaktadır... Yurt Kitap Yayın çalışanlarına teşekkür ediyorum...

, Mart 1992, Ankara

İsmail Beşikçi

Bu araştırmada, Eylül 1967 ile Kasım 1967 tarihleri arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve Ankara'da yapılan ve **"Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun geri kalmışlığını protesto eden mitingler"**, toplumların genel gelişim kanunları açısından ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısı içinde ele alınıp değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan (mitingler her ne kadar yerinde takip edilmiş olsa da) bir saha araştırmasından daha ziyade teorik bir çalışmadır.

Burada göstermeye çalıştığımız birinci unsur, toplumsal kanunların, parlamentolarda yapılan kanunlardan, Hükümet tasarruflarından ve onların tatbikatından daha ağır bastığı olup, toplumsal kanunların dolayısıyla toplumsal yapının parlamenter kanunlarla bütünleşmesine kadar her ikisi arasında bir çatışmanın mevcut olacağıdır. Bu bakımdan ağalık, şeyhlik gibi gayri resmi organların toplumsal yapı içerisinde nasıl müesseseseleşip resmi devlet kuruluşlarından önde gittikleri, onun yapacağı görevleri yapıp nasıl kudret kazandıkları feodal mülkiyet ilişkileri içinde tahlil edilmiştir.

Göstermeye çalıştığımız ikinci husus ise feodal mülkiyet ilişkilerinde her şeye hakim olan ağanın her türlü değişmeye engel olup feodal bey-köylü ilişkisini aynen devam ettirerek patron-işçi ilişkilerine dönüşümü sınırladığıdır. Geniş toprakları ve üretim araçlarını kontrol eden, iş bölümü organizasyonuna hakim olan ağa, toprağını bizzat kendisi işletmemekte, kiracı, ortakçı, maraba gibi usuller belirmektedir. Bu ise üretimin çok ilkel metodlarla yapılması ve verimin çok zayıf olmasıdır. O halde feodal mülkiyet ilişkilerinin dolaylı sonucu toplumun ancak kendine yeter üretimde bulunup pazara açılmanın mevcut olmadığı ve Batı Anadolu'da olduğu gibi kapitalist bir birikimin meydana gelmediğidir. Feodal ilişkilerden kapitalist ilişkilere geçişi engelleyen doğrudan doğruya ağalardır. Çünkü ağalar, çok geniş toprakları kontrol ettikleri gibi çok geniş halk yığınlarını da kontrol ederler. Ağa, modern tarım araçlarına para yatırmak yerine

insanların uzvi gücünden faydalanmayı tercih etmekte; ortakçılık, kiracılık, marabalık gibi görünen usuller ise verimi geniş ölçüde düşürmekte, pazarlara açılmayı ve kapitalist bir birikimi engellemektedir.

Nüfusun yerleşme şekli, ulaştırma ve haberleşme araçlarının, yol durumunun çok elverişsiz olması, ağanın çeşitli haberleri köylüye kontrollu bir şekilde ulaştırması ağalığın bu durumunu destekleyen faktörlerdir. Bu bakımdan toplumun dışarı açılması, dışarıyla bağlantı kurması, farklılaşması ve dışarıyla bütünleşmesi imkânsız olmaktadır.

Diğer taraftan 1945'ten sonra ortaya çıkan çok partili demokrasi ve rey mekanizması ağaların gücünü hem halk katında, hem de siyasal partiler ve hükümet katında daha fazla artırmıştır. Burada feodal ilişkilerin hakim olduğu bir yapıda modern demokratik müesseselerin nasıl işleme imkânı bulup yeni yeni anlamlar kazandığı; bir taraftan ağa ve şeyhin ezici otoritesini parçalamak isteyen devletin, demokratik oyunlar sonunda, ona itibar gösterip nasıl çatışma haline düştüğü Prof. Dr. Mübeccel Kıray'ın (Tampon Fonksiyonlar Teorisi)'nin görüş açısından tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızın esas amacı ise Doğu-Batı arasında büyük bir sosyal adalet dengesizliği olup bunun gün geçtikçe Doğu aleyhine geliştiğini göstermektir. Bu bakımdan bölgeler arası dengesizliği ortaya koyup elverişsiz gelişimi durdurarak, dengeli bir gelişmeyi sağlamayı hedef alan mitingler, normal bir sosyal ve siyasal faaliyet olup sosyoloji, siyasal ilimler, kamuoyu, siyaset sosyolojisi gibi toplumsal bilimler tarafından benimsendiği gibi, anayasa hukuku ve 1961 Anayasası tarafından da benimsenmekte ve desteklenmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısı içinde elverişsiz bir mevkide bulunduğunu yavaş yavaş anlamaya ve bilmeye çalışan Doğulu halk, daha üstün ekonomik ve sosyal seviyeye ulaşmak için direnmektedir. Ekonomik ve sosyal değişme faktörü olarak önderlerin rolüyle sosyal gruplar arasındaki çatışmalar ve çatışmaların çözüm yolları bu açıdan ele alınmıştır.

Bu araştırma aynı zamanda, ilerde yapmayı düşündüğümüz Doğu Anadolu'nun Toplumsal Yapısının Temellendirilmesi ile ilgili bir çalışmaya başlangıçtır.

Aralık 1967, ERZURUM

Dr. İsmail Beşikçi

“Türkiye dil, din, kültür ve uygarlık bakımından bölünmez bir bütündür. Türk-Kürt, Alevi-Sünni diye bir ayrım yoktur, herkes Türktür ve Müslümandır... vs.” şeklinde yıllardan beri devam eden bir edebiyatımız vardır. Fakat bu sözler gerçek şartları göstermekten çok uzak olup daha ziyade arzu edilen bir durumun veya ulaşılması gereken sosyal ve kültürel bir düzeyin ifadesidir. Çünkü şu sosyolojik gerçeği, gerek bilimsel doğruyu ve gerçekleri araştırıp bulmaya çalışan ilim adamı olarak, gerek siyasal tercihler yapıp güdülen devlet siyasetini formüle eden bir politikacı olarak ve gerekse bu politikaların çeşitli kademelerde uygulayıcısı olan idareci olarak hiçbir zaman gözden uzak tutmamak gerekir: Bu gerçek, toplumun kendi kanunlarıdır. Bu kanunları ne kadar doğru ve sıhhatli bir şekilde saptarsak toplumun ilerdeki gelişmeleri ve alacağı şekil hakkında da o kadar isabetli kararlar vermiş oluruz. Uzun vadeli sosyal politika hedeflerinin saptanmasında ve başarısında bu gerçeğin rolü büyüktür. Çünkü toplumsal kanunlar, uzun vadede parlamentolarda yapılan kanunlardan ve onların tatbikatından daha ağır basar.¹

Mülkiyet ilişkilerini düzenlemek için istediğiniz kadar parlamenter tasarruflarda bulunun, kanunlar yapın, kararlar alın hiçbir şeyi değiştiremezsiniz. Her şey yine eskiden olduğu gibi devam eder, eski düzenin müesseseleri yenileşen düzende de yerini bulup fonksiyonel rolüne devam eder. Dolayısıyla bu kanunlar ve kararlar feodal mülkiyet ilişkilerin-

1. *Behice Boran*, Sosyalizm Bir Tercih Meselesi Değildir, 28 Nisan 1967, *Milliyet*.

de hiçbir değişiklik meydana getirmez, toplumsal kanunlar varlığını daha fazla hissettirir. Bu kanunların birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz:

(i) Belirli ticari ve endüstriyel merkezlerden uzak olan, kütle haberleşme vasıtalarının etki alanının çok zayıf ve ulaştırma araçlarının gelişmemiş olduğu yerlerde toplumun dışarı açılması; dış faktörlerle bütünleşmesi, farklılaşması ve anonim ilişkiler kurması çok yavaştır.

(ii) Bu gibi toplumlarda feodal mülkiyet ilişkileri gayet belirgin bir şekilde devam eder.

(iii) Temelinde toprak dağılışının ve toprağı işletmek için kullanan, üretim araçlarının dengesizliğine dayanan feodal mülkiyet ilişkilerinde, toprağın sahibi olan ağa veya şeyhin toplumda sosyal bir görevi vardır. Bu ilişkilerin doğal bir sonucu ağa veya şeyhi müesseseseleştirmiştir.

(iv) Devlet çeşitli amme hizmetleriyle, otoritesi ile plan ve programıyla mahalli kademelere, halka tam anlamıyla intikal edemediğı müddetçe ağa ve şeyhin toplum içindeki fonksiyonel rolü değerinden hiçbir şey kaybetmeden aynen devam eder. Çünkü ağa ve şeyh resmi müesseselerin yapması gereken birtakım görevleri gayri resmi kanallardan yerine getirir.

Toplumsal yapıya esas şeklini veren bu kanunlardan başka, ekonomik olanların dağılışına göre şekillenen birtakım faktörlerden daha bahsedebiliriz. Bu Türk-Kürt ve Alevi-Sünni farklılaşmasıdır. Bu bakımdan istediğimiz kadar Türk-Kürt diye bir şey yoktur, bu vatan toprağı üzerinde oturan herkes Türktür deyin, belirli bir sosyolojik gerçeğı saklayamazsınız. Bu gerçek dildir ve bu unsurun, toplumsal yapıda meydana gelen farklılaşma, dışarıya açılma ve dış faktörlerle bütünleşme eğiliminde büyük rolü vardır. Burada istediğiniz kadar Kürtçe diye bir dil olmadığını, Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımı olduğunu veya çeşitli coğrafi ve sosyal şartlar altında Farsça veya Türkçenin bozulmuş bir şekli olduğunu iddia edin ortadaki sosyolojik gerçeğı değistiremezsiniz. Çünkü, sosyolojik bakımdan önemli olan, konuşulan belirli bir dilin şu veya bu dillerle olan ilişkileri,

tarihi evrimi değil, haberleşmeyi sağlamadaki rolü, dolayısıyla Türkçe ve Kürtçe konuşan gruplar arasında haberleşmenin mümkün olmaması ve farklı kültür gruplarının belirmiş olmasıdır. Bunun gibi istediğiniz kadar ideal anayasalar yapıp (Din)'i ve lâiklik ilkesini bütün ihtimalleri göz önünde bulundurarak formüle edin. Fiiliyatta Alevi-Sünni çatışması her zaman görülecek, Elbistan olaylarına benzer olaylara her zaman rastlanacaktır. Çünkü toplumsal kanunlar parlamentolarda yapılanlardan daha ağır basar ve önemli olan bu kanunları saptayabilmektir. İşte bu toplumsal kanunları saptarken gerçekleri gizlemek değil bilakis bütün açıklığıyla görmek gerekir. Çünkü gerçekleri gizlemek, uzun vadede düşünüldüğü zaman bizi daima yanlış ve memleketin hayrına olmayan sonuçlara götürür. Gerçekleri görmek ise plan ve programların uygulama şansını artıracak gibi sosyal ve ekonomik gelişmede de daha sağlam ve dengeli olarak devamını sağlar. Diğer taraftan bu sosyal anlaşmazlıklar yani toplumsal kanunların parlamentolarda yapılan kanunlardan daha ağır basması, toplumsal yapının parlamentolarda yapılan kanunlarla bütünleşmesine kadar devam eder.

İşte Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde son zamanlarda birbiri ardısıra tertiplenen ve **“Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun geri kalmışlığını protesto mitingleri”** adı verilen mitingleri bu açıdan ele alınıp değerlendirmek gerekir. Şimdiye kadar Diyarbakır, Silvan, Siverek, Batman, Tunceli, Ağrı ve Ankara'da olmak üzere yedi miting tertiplenmiştir.² Bir de Erzurum'da bu mitinglere karşı olan ve **“Anadolu Şahlanış Mitingi”** adı verilen bir miting yapılmış ve diğer mitingleri tertipleyenler suçlanmıştır.³ Biz bu makalede mitingler sırasında belirtilmeye çalışılan Doğu ve Batı denge-

-
2. Diyarbakır	: 16 Eylül 1967
Silvan	: 24 Eylül 1967
Siverek	: 1 Ekim 1967
Batman	: 8 Ekim 1967
Tunceli	: 15 Ekim 1967
Ağrı	: 22 Ekim 1967)
Ankara	: 19 Kasım 1967
3. Erzurum	: 12 Kasım 1967)

sizliğine halk yığınlarının mitinglere katılışlarını ve davranışlarını yukarıda tespit ettiğimiz toplumsal kanunlar ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısı içinde analiz etmeye çalışacağız.

SOSYAL DEĞİŞME FAKTÖRÜ OLARAK ÖNDERLİK

Sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan geri kalmış bölgelerde çeşitli tarihsel nedenler sonucu halk yığınları gerçek çıkarlarının nerede durduğunu bilememekte, hangi fikirlerin gerçek çıkarlarına paralel olduğunu kestirememektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak, halkın, kendi çıkarlarına karşı gelen hakım sosyal sınıflara karşı çıkmayıp, onlarla işbirliği yapıp kendi çıkarlarını savunan kimseleri benimsememesidir. Bu tarihsel durum, az gelişmiş bölgeleri en iyi karakterize etmektedir. Çünkü, burada ileride esaslı bir şekilde tahlil edeceğimiz gibi gerek toplumdaki mülkiyet ilişkileri gerek sosyal, siyasal ve kültürel ilişkiler bazı sosyal sınıfları egemen hale getirmekte ve diğer sosyal sınıfları bu hakım sınıfa tabi hale getirmektedir. Bu bakımdan bu hakım sınıflar diğerleri için izafet çerçevesi vazifesi görüp bu tabiliğin meydana gelmesini temin etmekte, dolayısıyla halk bu çerçeveyi kırıp haklı çıkarlarının kimler tarafından temsil edildiğini görememektedir. İşte burada sosyal değişme faktörü olarak önderliğin çok büyük bir rol oynadığını görüyoruz. Önderliği, bir insanın, kanaatlarını diğerlerine benimsetmek, diğer kimselere etki edip onları idare etmek için giriştiği faaliyetler olarak tanımlayabiliriz. Bir toplumda önder çeşitli faktörle-

rin etkisi altında belirebilir. Bu geleneksel düzende sosyal statüsünden kaybederek bunu tekrar kazanmaya çalışan bir kişi olabilir. Geleneksel düzende hakim sosyal sınıf karşısında değerini kaybeden bu kişi, bunu değerini kaybettiği şeyleri tekrar kazanarak değil de hakim sınıfın çıkar ve isteklerine karşı çıkarak yapacaktır. Hakim sınıfın isteklerine karşı bir çıkış, temel halk yığınlarının çıkarlarına paralel düştüğünden, önderin, sınıfla işbirliği yapması veya halk yığınlarının önderlerin peşinden gitmesi kolaylaşmaktadır. İşte burada geleneksel topluma hakim olan otoriter insan kişiliğinin yaratıcı bir kişilik haline dönüştüğünü ve bu dönüşümün toplumun gerçek menfaatlerine paralel olduğunu görüyoruz. Diğer taraftan başka faktörlerin etkisi altında da toplumda bir önder kadrosunun meydana geldiğini görmek mümkündür. Öğretmenler, işçi teşekkülleri, üniversite öğrencileri gibi birtakım grupları bu arada sayabiliriz.

Önderler hangi faktörlerin etkisi altında meydana gelirlse gelsinler, herhangi bir toplumun değişmesinde çok büyük rolü vardır. Geri kalmış alanlarda toplumlar yukarıda açıkladığımız nedenlerden dolayı genel olarak statik olup çok az değişme göstermektedirler. Dışardan herhangi bir etki gelmediği zaman, bu toplumların, yıllar yılı aynı dar çerçeve içerisinde yaşantısını sürdürmeleri mümkündür. O halde böyle toplumları dalmış oldukları bu derin uykudan uyandırıp gerçekleri ve gerçek çıkarlarının nerede olduğunu göstermek için muhakkak önderler grubuna ihtiyaç vardır. İşte "Doğu ve Güneydoğu Anadolu"nun geri kalmışlığını protesto mitinglerini tertipleyen miting tertip komitelerini bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Bunlar: Çevredeki mülkiyet ilişkilerini bu ilişkilere bağlı olarak şekillenen sosyal, siyasal ve kültürel ilişkileri, Türkiye'nin genel toplumsal yapısı içerisinde, Doğu Anadolu'nun yerini, çeşitli kamu hizmetlerinin Türkiye ve Doğu Anadolu'daki dağılışı daha iyi gören ve anlayan kişilerdir. Bu fikirlerini mitingler tertipleyerek halk yığınlarına ulaştırmaya çalışmaktadırlar. O halde Doğu ve Güneydoğu Anadolu halkını dalmış olduğu bu derin uykudan uyandırarak gerçek çıkarlarının nerede durduğunu göstermek bakımından, sosyolojik olarak miting tertip komitesinin davranışını yerinde bir hareket olarak değerlendirmek

gerekmektedir.. Gerçekten böyle bir öncüler kadrosu olmadan sosyal değişimin hızlanmasını ummak, halkın kendi çıkarlarını kendi kendine bulacağını ummak sahtecilik olur.¹

1. *Fehmi Yavuz*, *Memleketimizde Toplum Kalkınması*, **TODAE Yayını**, Ankara 1964, s. 22.

Cevat Geray, *Toplum Kalkınması Deneme Çalışmaları Bünyan Örneği*, **SBF Yayını**, Ankara 1967.

Duygu Sezer, *Toplum Kalkınmasında Önderlik*, **SBFD**, Cilt XX, Yıl 1965, Sayı 3, s. 245-262.

MİTİNGLERE HAKİM OLAN GÖRÜŞLER ve ELE ALINAN MESELELER

Mitinglerde ele alınan başlıca görüş Türkiye'de Doğu-Batı arasında bir dengesizliğin mevcudiyeti ve bu dengesizliğin Doğu ve Güneydoğu aleyhine olduğudur ve yine miting tertip komitelerine göre devletin bu bölgeyi ihmal etmesinin başlıca sebebi, burada, Kürt denen bir etnik grubun yaşamasıdır. Devlet Doğu'yu istismar etmiştir. Ve bu istismarı meşru göstermek için de birtakım sloganlar ortaya atılmıştır. Halk arasında çok yaygın olan "Pis Kürt, beş paralık Kürt"¹ tabirleri bu ilişkiyi meşrulaştırmak için ortaya atılmış sloganlardandır. Mitinglerde ele alınan ikinci konu da bizzat Doğu'nun kendi ekonomik ve sosyal bünyesi ile ilgilidir. Doğu kendi ağa ve şeyhlerinin ihanetine devletin kendisini ihmalinden daha fazla uğramıştır. Çünkü bu ağa ve şeyhler, çoğu zaman, halkın gerçek çıkarlarına karşı çıkıp kendisini istismar eden devlet ve diğer hakim sınıflarla işbirliği halindedirler. Bu iki görüşü ve bu görüşlerin nasıl ele alındığını sıra ile analiz edelim.

1. *Mehmet Emin Bozarslan*, Doğunun Sorunları, *Toplum Yayınevi*, İstanbul 1966, s. 117-128.

İslâmiyet Açısından Şeyhlik-Ağalık, *Toplum Yayınevi*, İstanbul 1964, s.139.

I. DOĞU-BATI ARASINDAKİ SOSYAL ADALET DENGESİZLİĞİ

Bölgeler arası dengesizlikler doğal veya coğrafi, ekonomik ve sosyal olarak üçe ayrılabilir.² Doğal veya coğrafi dengesizlikler insanların kontrolünde olmadan insanlardan önce de var oldukları halde diğerleri insanlardan sonra ve onların iradelerine göre meydana gelmektedir. Fakat ikincilerin meydana gelmesini önleyici tedbirler alındığı zaman birincisinin de olumsuz etkileri ortadan kaldırılmakta, insan tabiata hakim olmaktadır.

Çizelge 1'de mitingler süresince belirtilmeye çalışılan Doğu-Batı dengesizliğine dair çeşitli göstergeler vardır. Buna göre Türkiye'nin Yüzölçümü 780.576 km² olup Doğu Anadolu Bölgesi bunun % 22.53'ünü kapsamaktadır. 32 milyona yaklaşan Türkiye nüfusunun 4 milyonu yani % 13'e yakın bir kısmı bu bölgede yaşamaktadır. Buna göre Türkiye'de km²'ye 40 kişi düşerken Doğu'da da bu ancak 23'ü bulmaktadır. İşte nüfusun arazi üzerinde yaygın olması, yoğunluğun az olması iktisadi faaliyetlerin çeşitlenmesini ve sermayenin birikimini de engellemiştir

Örneğin Türkiye'nin % 28,3 olan genel şehirleşme derecesi Doğu için yalnız % 17.2'dir. Toplam 1981 olan banka şubelerinin yalnız % 9.04'ü, 15.201.8 milyar olan mevduatını yalnız 3.2'si Doğu'dadır. 33.243.841 milyar olan toplam tarımsal değer in ise 10.7'si Doğu bölgesinde yaratılmaktadır. Bunun için Türkiye'de mevcut 50884 traktörün % 3.3; 5992 biçir-döverin ise ancak 4.7'si Doğu'dadır.

Aynı şekilde çeşitli kamu hizmetlerinden bölgedeki halkın yararlanma şansı yine çok düşüktür. Örneğin Türkiye'de okuma yazma durumu % 63.5 olduğu halde Doğu Anadolu'da yalnız % 24.3'tür. Yani nüfusun ancak % 24.3'ü okuma yazma bilmektedir. Bunun gibi 48.638 km² olan devlet il yollarının % 18.7'si, 80.695 adet olan kara taşıt vasıtalarının % 6.5'i Doğu'dadır.³

2. *Ruşen Keleş*, Bölgelerarası Dengesizlikler, 7. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları, **SBF Yayını**, Ankara 1963, s. 4.

3. Çizelgeler hazırlanırken aşağıdaki kitabın muhtelif çizelgelerinden faydalanılmıştır: "Doğu Anadoluyu Kalkındırma Sorunları Semineri", Türkiye Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara 1967.

Bütün bu rakamlar Doğu Anadolu'daki yaşama şartlarının Türkiye ortalamasının çok aşağısında olduğunu, yani dengesizliği apaçık gösterecek özelliktedir.

Çizelge 2'de daha özel bir durumu göz önüne koyuyoruz. Bu muhtelif Doğu ve Batı illerinde sağlık personelinin dağılışını göstermektedir. Örneğin İstanbul ilindeki 2995 ihtisaslı doktor sayısına karşılık Hakkâri'de 0, Bitlis'te 1, Bingöl'de 1 veya Ağrı'daki 14 sayısı sağlık hizmetlerinden faydalanmada ne kadar büyük dengesizliğin mevcut olduğunu göstermektedir. Çizelgede gayet açık bir şekilde beliren dengesizlik üzerinde düşünürken Doğu bölgesinin sosyalizasyon bölgesi olduğunu da unutmamak gerekir. Çizelgenin ait olduğu 1963 yılında Doğu Vilayetlerinin hemen hemen hepsinde de sosyalizasyon uygulanması vardı. Örneğin sosyalizasyon adı ilk çıktığı andan itibaren pilot bölge olarak seçilen Muş'ta durumun ne kadar acıklı olduğu görülmektedir.

Fakat çizelge 2'nin Çizelge 3 ile birlikte ele alınıp incelenmesi devlet politikasının Doğu'daki uygulamasının ne kadar yetersiz kaldığını gayet güzel göstermektedir. Örneğin 2995 ihtisaslı doktoru bünyesine alan İstanbul, sağlıkla ilgili yalnız 33 binaya sahiptir. Buna rağmen sadece 12 ihtisaslı doktora sahip olan Muş ise sağlıkla ilgili 67 binaya sahiptir. Aynı şekilde 464 ihtisaslı doktoru olan İzmir'in 51 adet binasına karşılık, 8 ihtisaslı doktora sahip olan Van'daki 15 adet bina, Van'ın bina bakımından gayet üstün olduğunu gösteriyor. Çizelge 3 Doğu illerinin bina bakımından üstün olduğunu gösteriyor.⁴ Hatta bir doktora 0-9 bina düşebiliyor. Bu çizelge Batı illerinde doktorların Devlet Hastaneleri'nden ziyade serbest olarak çalıştıklarını da göstermektedir.

Sağlık hizmetlerini halka götürmek için sosyalizasyon uygulamasına geçen hükümetlerin daha esaslı bir politika uygulaması gerekmez mi? Sosyalizasyon binası adı altında birçok binalar yapıyorsunuz, oraya gidip çalışmayı cazip hale getirmek için doktorlara etek etek para döküyorsunuz, buna rağmen bu binalar yine halkın faydalanmasına sunul-

4. Sosyalizasyonun bu durumu, fıkra yazarı *İlhami Soysal* tarafından "Sosyalizasyona Suikast" şeklinde yerilmiştir, 24 Ekim 1967, **Akşam**.

muyor, kapalı kalıyor, o hade sosyalizasyonun hikmeti nedir?

Aynı şeyi eğitiin hizmetleri için de söyleyebiliriz. Çizelge 4 yine yukarıda ele alınan Batı ve Doğu illerinde, köylük yerlerde okul sayısını göstermektedir. Bu çizelge bir kere okul sayısı bakımından Doğu ile Batı illeri arasında ehemmiyetli bir dengesizliğin olduğunu gösteriyor. Örneğin Balıkesir'de köylerin % 75-80'inde okul varken, Bingöl'de % 50 civarındadır. Aynı şekilde de bütün Doğu illerinde bu oran % 33-50 arasında değişirken Batı'da bu oran % 75-110 arasında değişmektedir.

Maddi durumlarla yani bina durumu ile ilgili olan bu dengesizlik sağlık personelinin dağılışıda olduğu gibi öğretmenlerin dağılışıda daha açık bir yelpaze olacağı muhakkaktır. Örneğin 5 numaralı çizelgede gösterildiği gibi devlet personelinin dağılışı arasında büyük bir dengesizlik vardır. Tabii bu arada öğretmenlerin sayıları arasında da büyük dengesizliklerin bulunduğunu düşünmek büyük bir kehaneti gerçekleştirmeyecek kadar basittir.

İlkokuldan sonraki eğitimden faydalanma imkânları söz konusu olduğu zaman bu dengesizliği daha açık bir şekilde görüyoruz. 1962'de Ankara Üniversitesi'nin giriş sınavlarına giren öğrencilerin sınav neticeleri, bunu göstermektedir. O zaman giriş sınavlarına 147 liseden öğrenciler iştirak etmiştir. Öğrencilerin başarı durumlarına göre 147 lise, 1'den 147'ye kadar bir sıralamaya tabi tutulmuş, başta yer alan liselerin Batı Anadolu'daki devlet liseleri, yine Batı Anadolu'daki özel liseler olduğu görülmüştür. Sıralamada 125-147'inci sıralarda yer alan liseler ise % 75-80 oranında Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır.

Aradaki bu açık farkı Doğu Anadolu liselerinde okuyan öğrencilerin zihin ve kafa yapısının geri, Batı Anadolu'da okuyanların ise çok ileri ve gelişmiş olduğu şeklinde açıklamayacağımıza göre bu farkı doğuran bazı temel etkenleri bulmak zorunluğu vardır. Bu etkenler doğrudan doğruya bu liselerin ihmal edildiğidir. Gerçekten bu liseler öğretmensiz ve malzemesizdir. Liselerde üniversite çıkışlı öğretmenler parmakla sayılacak kadar azdır. Özellikle fen grubunda gayet rahat bir şekilde (Yoktur) denebilir. Dersler çoğu zaman

mahallî memurların, askerlerin ve doktorların himmetiyle yürütölmektedir. Diğer taraftan liseden önceki eğitim çağları olan ortaokul ve ilkokul da hemen hemen aynı olumsuz koşullar içinde geçmektedir. İşte bu kötü ve elverişsiz koşullar altında üniversite giriş sınavlarına kadar gelen öğrenci doğal olarak Anadolu'nun diğer bölgelerinden gelen öğrencilerle yarışa girmekte ve tökezlemektedir.

DÖVİZLER

Yukarıda belirtölmeye çalışılan bu dertler birtakım dövizlerde daha öz ve kısa bir şekilde ifadesini bulmuştur. Önemli bulduklarımızı sıralıyoruz:

— Doğulu kanuni hakların için çalış, didin. Hak istemekle birlik bozulmaz.

— Amacımız kardeşlik, eşitlik ve mutluluğu gerçekleştirmektedir.

— Faşizm ve emperyalizme karşı savaşıan bütün halklar ve yığit savaşçılarla beraberiz.

— Batı'ya medeniyet, Doğu'ya cehalet, neden?

— Jandarma değil öğretmen istiyoruz.

— Karakol değil okul istiyoruz.

— Doğu-Batı yoktur diye uyutulduk.

— Doğunun kaderi açlık, işsizlik, hor görölme, Batı vatan, ya Doğu ne?

— Doğulu mutlaka insanlığını, vatandaşlığını kabul etti-recektir.

— Batıya fabrika, yol, Doğuya komando, karakol.

— Batıyı imar Doğu'yu istismar.

— Millî gelir: Manisa 2350, Ağrı 500

Aydın 2500, Hakkâri 250

— Anayasa ilerde, onu geri itemezsin.

— Dıpcık değil, el isteriz.

— Beş Yıllık Plan, hepsi yalan, Doğulu uyan

— Miğdeme ekmek sırtıma gömlek

— Yasa hürriyeti, insanlık hürriyeti, okuma hürriyeti istiyoruz.

- Bölücü değil eşitlik istiyoruz.
- Doğu sürgünlerin yatağı değildir.
- Lafı bırak Doğu'ya bak⁵

Bütün bu dövizlerde belirtilmek istenen husus mitinglerin bölücü olmadığı. Bölgecilik, Kürtçülük gibi hiçbir siyasal amacın güdülmediği, sadece anayasa tarafından garanti altına alınan bazı hakların alınması ve Doğu-Batı arasında denge-
sizliğin giderilmesidir. Bu konuyu ilerde karşı görüşlerle birlikte tekrar ele alacağız.

II. FEODAL MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

Mitinglerde belirtildiği gibi Doğu ve Doğulu hükümetler tarafından ilgi görmediği gibi bizzat kendi içindeki bazı unsurlar tarafından da istismar edilmiştir. Birinci hususu yukarıda geniş bir şekilde ele aldık. Şimdi ikincisini yani feodal mülkiyet ilişkilerini tahlil etmeye çalışalım.

A. TOPLUMSAL YAPI ve TOPLUMSAL GELİŞME ARASINDAKİ İLİŞKİ

Herhangi bir toplumda toplumsal yapıyı şekillendiren esas faktör ekonomik olanlardır. Bu mülkiyet ilişkileri ve iş bölümü ilkeleridir. Toplum içinde diğer sosyal müesseseler bunlara göre şekil alır. Daha ziyade tarımsal bir ekonomik yapıya dayanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde bu özelliği görmek daha kolaydır. O halde Doğu Anadolu'nun toplumsal yapısını temellendirmeye çalışırken:

(i) toprağın dağılışını,

(ii) toprağı işletmek için kullanılan üretim araçlarının dağılışını,

(iii) ve üretim organizasyonu yani iş bölümü ilişkilerini toplumsal yapıyı şekillendiren temel bir faktör olarak almak gerekmektedir.

Toplum içindeki diğer sosyal müesseseler bu temele gö-

re şekil alır. Örneğin nüfus kompozisyonu, aile yapısı, din, eğitim, sağlık sosyal müesseseler, siyasal kanılar bu temel biçimin bir fonksiyonu olarak belirir. Kanaatımca toplumsal yapı hiçbir zaman statik değildir, dinamikdir. Çeşitli faktörlerin etkisi altında devamlı olarak değişmektedir. Değişim süreci içinde toplumsal müesseseler birbirleriyle yeni yeni ilişkiler kurarak toplumu yeni yeni dengelere ulaştırırlar. Burada şu hususu da gayet önemli bir şekilde belirtmek gerekmektedir. O da toplumsal yapı ile sosyal ve iktisadi gelişme arasındaki ilişkidir. Bize göre toplumsal yapı hiçbir zaman ekonomik ve sosyal gelişmeyi engelleyen, gelişmeyi frenleyen bir özelliğe sahip değildir. Çünkü sosyal yapı yukarıda söylediğimiz gibi devamlı olarak değişmekte, bu değişim içinde nüfus kompozisyonunda, aile yapısında, siyasal kanılarda, çeşitli değer yargılarında değişmeler olup, toplum dış faktörlerle bütünleşip farklılaşmaktadır.⁶ Buna rağmen bazı geri kalmış toplumların özellikle Asya toplumlarının (örneğin Osmanlı İmparatorluğu, Çin, Hindistan, Güneydoğu Asya) gelişmediğini, ekonomik ve sosyal bir ilerleme kaydedemediklerini görüyoruz. Burada bu toplumların niçin geri kaldıklarını açıklarken sebep olarak toplumsal yapıyı gösteremeyiz. Yani Asya toplumlarının toplumsal yapısı ekonomik ve sosyal gelişmeye engel olmaktadır, diyemeyiz. O halde gelişmeye engel olan nedir? Gelişmeye engel olan doğrudan doğruya bu toplumsal yapıyı şekillendiren mülkiyet ilişkileridir. Bu mülkiyet ilişkilerinin toplum hayrına işlemmediği yerlerde ekonomik ve sosyal gelişme çok yavaş olup, geniş halk yığınlarının çıkarlarının daima aleyhine işlemektedir. Ahenkli olduğu yerlerde ise gelişme hızlı ve toplum yararına. Aksi halde, yani toplumsal yapının gelişmeye engel olduğunu kabul etsek, sömürü düzenini aynen kabul ediyoruz demektir. Çünkü Batı'da gerek feodal üretim biçiminden ticari kapitalizme, ticari kapitalizmden sanayii kapitalizmine geçerken ve gerekse sanayileşme hareketinden sonra, Batılı bilim adamları tarafından geliştirilen teoriler daima bu şekilde olmuştur. Yani Batı bütün bu ekonomik

6. *Mübeyyel Kıray*, Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, Ankara 1964, Giriş ve Sonuç Bölümleri; 7 Yerleşme Noktasında Turizm ile İlgili Sosyal Yapı Analizi, Ankara 1964.

ve sosyal aşamalar sırasında Doğu topluluklarını hem ham madde stoku olarak kullanmış hem de mamül maddeleri için bir pazar olarak kullanmıştır. Yani Avrupa, sanayileşmesini, tamamen kendi bünyesi içinden ve kendi kaynaklarıyla yapmış değildir. O halde Doğu toplumları Yani Asya tipi üretim yapan toplumlar bu sanayileşme hareketinin dışında olan toplumlar değil, ona pasif yönden iştirak eden toplumlardır. Dolayısıyla Avrupa'nın sanayileşmesi Asya tipi üretim biçimi⁷ uygulayan Doğu toplumlarının sömürülmesi pahasına gerçekleşen bir harekettir. O halde Batılı bilim adamlarının adı geçen aşamalarda bu sömürü düzenini meşrulaştıran teoriler ortaya atması gayet normaldir. Yani burada düşünce mekânizması şöyle oluyor: Örneğin "Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı onun ekonomik ve sosyal bakımdan gelişmesine engeldir; o, sanayii hareketini başlatıp devam ettiremez, o halde onun ham madde kaynaklarını ben işleyeyim, onu mamül bir hale getirip ona tekrar satayım." Halbuki Prof. Dr. Mübeccel Kıray yukarıda adları geçen her iki kitabında da gayet açık bir şekilde gösterdi ki gelişmeye engel olan toplumsal yapıyı temellendiren ve şekillendiren üretim ilişkilerindeki dengesizliktir. Ayrıca biz de Van Gölü çevresinde hareket eden göçebe aşiret üzerinde yaptığımız çalışmada, toplumsal yapının çeşitli etkenlerin etkisi altında temele inen değişmelere uğradığını, fakat toplumsal yapının temelini şekillendiren mülkiyet ilişkilerindeki düzensizlik büyük bir hızla devam ettiği için değişiminin de geniş halk yığınlarının çıkarlarına paralel olmadığını göstermiş bulunuyoruz.⁸

O halde biz de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun toplumsal yapısını temellendirirken bu özelliklere geniş ölçüde dikkat etmek zorundayız.

7. Asya Tipi Üretim Tarzı için Bk. Sencer Divitçioğlu, Asya Üretim Tarzı, İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1967.

8. *İsmail Beşikçi*, Kışın Silvan Ovasında, Yazın Nemrut ve Süphan Yaylalarında Konaklayan Bir Göçebe Aşiretin Sosyal Organizasyonu, Erzurum 1967, Yayınlanmamış Doktora Tezi; Ayrıca Bk. *Bahattin Akşit*, Türkiye'de Az Gelişmiş Kapitalizm ve Köye Girişi, Ankara 1966, **OD-TÜ Yayını**.

Bölgede toprak dağılışındaki dengesizliği göstermeden önce arazi varlığını göstermek gerekmektedir. Çizelge 7 bize bunu gösteriyor. Burada bölgeye giren illerin⁹ yüzölçümü verildikten sonra dağlık, yayla, ova ve dalgalı araziler, kültüre elverişli olan ve olmayan arazi gösterilmiştir. Buna göre bölgede dağlık araziler büyük bir yekun tutmaktadır. Buna rağmen kültüre elverişli arazinin yekunu da büyüktür. Örneğin Muş'ta bu oran % 91.7'ye kadar yükselmektedir. Arazi varlığını bu şekilde gösterdikten sonra feodal mülkiyet ilişkilerini gösteren çizelgelerimizi tahlil etmeye başlayabiliriz. Çizelge 8'de köy arazisinin aidiyeti belirtilmektedir. Buna göre köy halkına yani devlete ait olan araziler yanında şahıslara, ailelere ve sülalelere ait olan köyler de vardır. Bu, Diyarbakır, Mardin, Urfa gibi illerde daha iyi bir şekilde belirmektedir. Bu rakamlar, her ne kadar genel toplamlar içinde gayet küçük bir oranda kalıyorlarsa da feodal ilişkileri göstermesi bakımından çok önemlidir. Bir kişinin, bir ailenin veya bir sülalenin bir köy üzerinde tamamen hükümrân olması, oradaki her şeye, evlere, arazilere, insanlara hükmetmesi, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kanunlarıyla da bağdaşmamaktadır. Demek ki bir kişinin bir köy üzerinde tamamen hakim olabildiği, sırf ortaçağ Avrupasına hakim olan feodal mülkiyet ilişkileri, çağımız Türkiyesinde mevcuttur. Ve kanaatıma göre çizelgedeki rakamlar fiiliyatta daha fazladır.¹⁰ Çizelge 9'da ise bu ilişkilerin başka bir görünüşünü görüyoruz. Bu, köyde kira ile oturanlardır. Türkiye'nin toplumsal yapısı içerisinde köy alt grup olarak görülmektedir. Ve bu alt grup içerisinde, köyde oturan herkes toprağa sahip olmasa da bir eve sahiptir. Genel görüş ve kanaat budur. Çünkü ev kiralanması olayı, yeni yeni gelişen şehirlerin, modern şehirlerin ortaya koyduğu, dolayısıyla nüfusun köylük yerlerden şehirlere akışının ve hızlı bir nüfus gelişmesinin ortaya koyduğu bir sosyal olaydır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde ev kiralamasını ortaya çıkaracak sosyal şartlar olma-

9. Hakkâri ve Erzincan'a ait rakamlar temin edilemediği için gösterilememiştir.

10. *Mehmet Emin Bozarslan*, *Doğu'nun Sorunları*, s. 9, İslamiyet Açısından Şeyhlik-Ağalık, s.125.

dığına göre, buradaki olayı yine feodal mülkiyet ilişkilerinin bir başka görünüşü olarak ele almak mümkündür. Tamamen bir köye hakim olan bir ağa, başka köylerden gelerek kendi köyünde yerleşmek isteyenleri, belirli bir süre evlerin birini kiraya vererek orada kalmalarını sağlayabilir. Bunlar hiçbir toprağa ve başka mülkiyet unsurlarına sahip olmayan, yalnız emeğiyle geçinen, ayrıca ağa, yani patrona karşı hiçbir teminatı olmayan tarım işçileridir. Kirada oturmaları bile ağanın himmetine kalmıştır. Şahıslara, ailelere ve sülalelere ait köylerin daha fazla olduğu Mardin, Urfa, Diyarbakır gibi illerde bu olayın daha fazla görülmesi kanaatimizi doğrular mahiyettedir. Ayrıca Batı Anadolu'da veya Türkiye'nin daha başka yerlerinde böyle bir olaya raslanmamaktadır.¹¹

Çizelge 10, köylü çiftçi ailelerin toprağı olup olmadığına göre durumunu gösteriyor. Buna göre Doğu ve Güneydoğu illerinde toprağı olmayan çiftçi aileleri % 31.8 (Erzurum) ile % 53.7 (Urfa) arasında değişiyor. Temel iş-güç şekli ve yegane geçim kaynağı tarım olan bir toplumda toprağı sahip olmamak, toprağın dengesiz dağıldığını, dolayısıyla feodal ilişkileri gösteren birinci faktördür. Çizelge 11'de ise bunu daha açık ve detaylı bir şekilde görüyoruz. Buna göre örneğin Adı-

11. *Mübeccel Kıray*, Ereğli, Bk. 200-232.

İbrahim Yasa, Hasanoğlan, **TADOİEY**, Ankara 1954.

İbrahim Yasa, Sirdel Köyü, **TADOİEY**, Ankara 1960.

Sadri Aran, İvedik Köyü, Bir Köy Monoğrafisi, Ankara 1938.

Behice Boran, Toplumsal Yapı Araştırmaları, **DTCFY**, Ankara 1942.

Niyazi Berker, Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma, **DTCFY**, Ankara...

Bahattin Akşit, Türkiye'de Az Gelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi, **ODTÜ Talebe Derneği Yayını**, Ankara 1966.

Cavit Orhan Tütengil, İhsaniye Köyü Monoğrafisi, **SD**, Sayı 9, s. 36-58, İstanbul 1954; Keçiller Köyü Monoğrafisi, İstanbul 1956, s. 36. v.d.

Ülker Ülker Kösemikol, Tanyol, Karataş Köyü Monoğrafisi, **SD**, Sayı 6, 1950 İstanbul, s. 85-103.

Cevat Geray, Toplum Kalkınması, Deneme Çalışmaları, Bünyan Örneği, **SBFY**, Ankara 1967, s. 71, 102, 173 vd.

yaman'da çiftçi ailelerin % 54.9'u toprağın yalnız % 6.6'sını tasarruf ederken, 3.4'ü % 42'sini tasarruf etmektedirler. Yine Diyarbakır'ı ele aldığımız zaman, çiftçi ailelerin % 33.6'sının toprağın 1.9'unu tasarruf etmesine karşılık, % 6.6'sı toprağın % 63'ünü tasarruf etmektedir. Bu durumları çizelgeden gayet rahat bir şekilde takip edebiliriz. Bütün bunlar toprak dağılışındaki büyük dengesizliği gayet açık bir şekilde ortaya koyacak özelliktedir. O halde, bir kere % 31.8 ile % 53.7 arasında toprağı olmayanlar var. Diğer taraftan toprağı olanlarda da toprağın dağılımı büyük bir dengesizlik içinde. Görüldüğü gibi toprağı 1-10 dönüm arasında olan aileler çok büyük bir çoğunluktadır. Halbuki, normal bir çiftçi ailesinin sahip olacağı arazi 156 dönümden yukarı olmalıdır. Bu miktar her ne kadar arazinin verimine, coğrafya ve iklim faktörlerine de bağlı ise de bu rakamın altına düşmez. Halbuki çizelgenin gayet açık bir şekilde gösterdiği gibi, 200 dönümden fazla toprağı olanlar sadece % 0.4 ve % 19.9 arasındadır. Yani, örneğin Bingöl'de, çiftçi ailelerin ancak % 0.4'ü istenen seviyededir. Geriye kalan % 99.6 ise bunun aşağısındadır. Çizelge 11, toprak dağılışındaki dengesizliği gayet açık bir şekilde göstermektedir. Bu bakımdan daha fazla söz etmeye lüzum yoktur. Çizelge dikkatli bir şekilde incelendiği zaman bu görülür. Bölgede büyük bir çiftçi ailesinin toprağına sahip olmaması ve toprak mülkiyetine sahip olanlarda da toprağın fevkalade dengesiz bir şekilde dağılması yine feodal devreden kalma bazı işletme şekillerini ortaya çıkarmıştır. Bunların en önemlisi kiracılık ve ortaklıktır. Çizelge 12'de bu işletme şekillerini ve bunların dağılışı görüyoruz. Bu işletme şekilleri, topraksızlığın ve toprağın dengesiz dağılışının doğal bir sonucu olarak belirlemektedir. Çünkü toprağı olmayan veya toprağı az olup da, bu az topraktan geçimini sağlayamayan aileler, zorunlu olarak toprağı fazla olanların arazisinde çalışmaktadır. Bu, mahalli olarak geliştirilen sisteme göre kiracılık veya ortaklık şeklinde görülmektedir. Burada toprak sahibi ağa veya şeyh ile tarım işçisi veya ortakçı ve kiracı arasındaki ilişkileri göstermeden önce bir noktaya daha dokunmamız gerekmektedir. Bu husus, şehir ve kasabalarda oturup köyde toprak sahibi olan ailelerdir. Şehir ve kasabada oturup köyde toprak sahibi olan ailelere Türkiye'nin hemen hemen her yerinde rastla-

nır. Fakat tamamen feodal ilişkiler olarak devam eden bu ilişkiler, Batı'dan Doğu'ya doğru gelince toplumsal bünyede daha büyük bir özür olarak belirlemektedir. Batı'da toplumun dışarıya açılması ve farklılaşması daha kolay olduğu için, köylünün patron veya ağa karşısında direnmesi ve bu direnmenin etkisi olabilir. Fakat Doğu'da bunu görmek daha zordur, hatta imkânsızdır. Çizelge 13'e göre bazı illerin yarısından fazlasında şehirde veya kasabada oturan kimselerin toprakları vardır. Bu arazilerden çok az bir kısmı boş bırakılmakla beraber çok büyük bir kısmı ortakçılık ve kiracılıkla işlenmektedir. Bu arada kendi toprağını bizzat işleyenler de vardır.

C. TOPRAK SAHİPLERİYLE ORTAKÇI KİRACI ve TARIM İŞÇİLERİ ARASINDAKİ EKONOMİK ve SOSYAL İLİŞKİLER

Feodal devirlerden zamanımıza kadar gelen bu mülkiyet ilişkileri, Türkiye Cumhuriyeti'nin hiçbir kanununda ifadesini bulmamıştı. Diğer taraftan tarımsal hukuk ve tarımsal kira hukuku açısından baktığımız zaman, bunun, hiçbir esasa dayanmadığını, kiracıyı koruyucu hiçbir kaidenin olmadığını görmek gayet kolaydır. Tarımsal kira hukukunun birtakım esaslı amaçları vardır. Bu amaçlar arasında işletmelerde devamlılık, üretimde gelişme, kiracı için uygun hayat seviyesinin sağlanması, kiracıyı kullandığı toprağın sahibi kılacak tedbirlerin alınması gibi amaçlar bunun başında gelmektedir. Diğer taraftan kiracının hakkını korumak için meydana getirilen kanunlarda, esaslı kira anlaşmasından söz edilmektedir. Kira anlaşması kesin olarak yazılıdır. Kira anlaşmasında kira ile ilgili özellikler şüphesiz belirtilir:

(i) Zorunlu en aşağı süre,

(ii) Kiranın yenilenmesi,

(iii) Arazinin terkedilmesi,

(iv) Kira bedelinin düzenlenmesi veya kiracılık ve ortakçılık şartlarının gösterilmesi,

(▼) Meydana gelecek herhangi bir anlaşmazlık sonunda tarımsal kira makamlarının gösterilmesi vs. gibi hususlar.¹²

Halbuki, yukarıda göstermeye çalıştığımız, feodal toprak ağalarıyla ortakçı, kiracı ve tarım işçileri arasındaki ilişkiler hiçbir zaman yazılı bir anlaşmaya dayanmamaktadır. Bu anlaşma tamamen sözlüdür. Bu bakımdan ileride bir çatışma meydana gelse bile mahkeme tarafından göz önüne alınmaz. Diğer taraftan, kiracılık veya ortakçılık süresi veya tarım işçiliği süresi, ağanın tek taraflı buyruğuna dayanır. Zaten çok düşük yaşama koşulları içinde olan topraksız kiracı veya işçiler ise ağanın istediklerine ister istemez uymaktadırlar. Bütün bunlar ise iktisadi, siyasi ve sosyal bakımdan kuvvetli olan ağalar karşısında diğerlerinin sömürülmelerine yol açmaktadır.

III. AĞALARIN TOPLUMSAL ANLAMI-AĞALIĞIN MÜESSESELEŞMESİ

Yukarıdan beri belirtilmeye çalışılan dengesizliğin sonucu, toprak sahiplerinin yani ağaların, fevkalade kudretli bir sınıf olarak ortaya çıkmasıdır. Bu kudret ise ağalığı zamanla, toplumsal bir müessese haline getirmiştir. Bu inceleme de söz konusu olan bugünkü şartlardır. Yani, tarih içerisinde ağaların bu toprakları nasıl ele geçirdiklerinin araştırılması bu incelemenin dışına çıkmaktadır. Burada gösterilmeye çalışılan, bugünkü durumda mekanizmanın nasıl işlediğidir. Yalnız kısaca şunu söyleyebiliriz. Bugün çok geniş toprakları kontrolü altında bulunduran ağaların bu toprakları, ya Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalmadır veya Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan hazine arazileridir. Ağaların elindeki toprakların tapuları Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzandığı zaman, ağaları, o zamanki idarecilerin, yüksek memurların ve askeri erkanın torunları olarak görebiliriz. Fakat ikinci hususta gayet rahat bir şekilde iddia edebiliriz.

12. *Kemal Fikret Arık*, Mukayeseli Toprak Reformu, Cilt 2, **TODAİEY**, Ankara 1961, s. 56-57.

İsmail Beşikçi, a.g.e., s.123-124.

Fakat bizim feodal ilişkilerden ve feodal beylerden bahsetmemiz, bu kimselerin kökünün Osmanlı İmparatorluğu'na kadar gıdip gitmediği değil, doğrudan doğruya işletme biçimi ve bu biçimdeki insan ilişkileri ile ilgilidir. Zira 1960'da 105 sayılı kanun ile Doğu illerinden 55 ağa Batı'ya sürülmüş ve bunların 67.217 dönüm arazileri, 288.803 TL karşılığında kamulaştırılmıştır. Fakat bu kamulaştırma sırasında ağaların elindeki toprakların 75.146 dönümünün hazineye ait olduğu görülmüştür.¹³

A. AĞALIĞIN MÜESSESELEŞMESİ-TOPLUMSAL KANUNLARIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Yukarıda söylediğimiz gibi toprak dağılımındaki dengesizlik, ağalığı toplumsal bir müessese haline getirmiş ve çeşitli olaylarda bu müesseleşmeyi gerçekleştirmiştir. Ağalığın bu durumu ile ilgili olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra üç olayı söz konusu edebiliriz. Ağalığın toplumsal rolünü çözümlememize yarayacak bu üç olay 1926 ve 1937 tarihli Kürt isyanlarının sonunda hükümetlerin almış oldukları kararlar ile 1960 yılında MBK'nin almış olduğu bir kararla Doğu, Güneydoğu Anadolu'dan 55 ağanın mecburi iskâna tabi tutulmasıdır. Bunlardan 1937'deki çok sürekli olmuş ve kütleler halinde devam etmiştir. Fakat her sürgünün sonunda ağalar, uzun veya kısa bir müddet sonra da olsa geri dönmüşler ve toplumda eski görevlerini almışlardır. Çünkü ağalık sosyal bir müessesedir. Bir hükümet tasarrufu ile ani bir kararla, bu müesseseyi toplum bünyesinden koparıp atmak, toplumsal yapının daha normal işlemesi, mülkiyet ilişkilerinin daha normal seyri konusunda herhangi bir değişiklik meydana getirmiyor. Şurası muhakkak ki geniş toprak mülkiyetine dayanan, emrinde çok çeşitli ve çok sayıda kimseleri çalıştıran daha birçok kişilere hükümrân olan bir ağa, bu kimselerle ilgili olarak birtakım toplumsal görevleri de benimsemiştir. Köylünün şehirle, devlet kapısıyla, jandarmayla, kaymakamla, nüfus dairesiyle, hakimle ilgili bir işi olduğu zaman, bunu, doğrudan doğruya kendi müracaatı ile yapamaz. Çeşitli faktörlerin etkisi

altında toplumun dışarıya açılıp, dışarının ekonomik değerleriyle bütünleşmesi, farklılaşp dinamik bir hale gelmesi çok zor olduğundan, geleneksel toplum yapısının ezici özelliği ve otoriter kişiliğin fertler üzerindeki özelliği, ferdin bu hareketini zaten kısıtlamaktadır. Halbuki ağa, şehirde daha itibarlıdır, hükümet kapısında tanıdığı çoktur, bu bakımdan bu işleri köylü adına daha kolay ve çabuk yapabilir. Bu bakımdan köylü, devletle herhangi bir işi olduğu zaman bunu daima ağası aracılığıyla yapar. Ağa bunun dışında köylünün devletle ilgili olmayan işlerinin de yapıcısıdır. Ağa haberleşmeyi kolaylaştıran bir faktördür. Köylünün askerdeki oğluna yazdığı mektuplar ağanın vasıtasıyla postaya verilir, oğlundan gelen mektuplar ağanın eliyle köylüye ulaşır. Köylü doktora gideceği zaman onu doktora götüren yine ağadır. Oğlan evlenmesinde, kızların satılmasında öncülüğü yapan yine ağadır. Köylünün şehirdeki tüccarlarla ilişkisini düzenleyen yine ağadır. Köylüler ağa sayesinde hükümet ve devlet meselelerinden haberdar olurlar, ağa şehir ve kasabaya gider, orada memleket ve devlet meseleleri hakkında, parti meseleleri hakkında piyasa ve fiyatlar hakkında bilgileri öğrenir, köye getirir. Ağa bunları kendi odasında, kendi görüş açısından köylülere anlatmaya çalışır. Bu bakımdan "Ağanın odası" köyde bir haber merkezidir. Ağanın hakim olduğu köylerde kahve gelişmediği için, ağanın odasının haberlerin yayılması bakımından büyük fonksiyonu vardır. Tabii bu arada gerek haber kaynakları, gerek haberlerin yayılışı ağa tarafından devamlı olarak kontrol edilmektedir.

Son zamanlarda ağaya en büyük fonksiyonunu veren ve onu müesseleştiren faktörlerin başında kredi ilişkilerini düzenlemesi gelmektedir. Burada bizim görüşümüz, kredi ilişkilerinin düzenlenmesinde ağanın resmi kuruluşlardan daha fazla bir fonksiyonu olduğudur. Bu konuda çizelge 14'ün dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Çizelgenin ikinci kısmında, en son yılda (1963) Ziraat Bankası'ndan kredi alanların miktarı gösterilmektedir. Buna göre Ziraat Bankası'ndan kredi alan çiftçi ailelerin adedi % 0.4 ile % 47 arasında değişmektedir. Örneğin Diyarbakır'da 57092 aileden yalnız 233 aile yani ailenin % 0.4'ü, Urfa'da 53.765 aileden 4.835 aile, yani ailelerin ancak % 8.9'u kredi alıp, geriye kalan % 99.6 (Diyarbakır) ve 91.1 (Urfa) kredi almaktadır.

Diğer iller için de durum aşağı yukarı bundan ibarettir. Diğer taraftan Ziraat Bankası'nın verdiği bu kredilerden kredi alan aile başına ancak 500-550 lira isabet etmektedir. Dolaşısıyla bu yetersiz bir kredidir. Veya kredi bazı büyük kişilerin kontroluna bırakılmaktadır.

Burada ister istemez şu soru karşımıza çıkıyor. Geriye kalan aileler kredi almıyorlar mı, yoksa onların kredi ihtiyaçları yok mu? Bunların büyük bir kısmının krediye ihtiyaçları olmadığını kabul etsek bile, krediye ihtiyaç duyanların da epeyce bir yekün meydana getirecekleri muhakkaktır. İşte burada, bunların kredi durumunu düzenleyen bir unsur olarak ağa ortaya çıkmaktadır. Bu durumu Yılmaz Çetiner, Karadeniz Bölgesi'nde yaptığı bir röportajda,¹⁴ C.H.P Genel Sekreteri Bülent Ecevit ve İlhami Soysal da Doğu Anadolu'da yaptıkları geziler¹⁵ sonunda da ortaya koymuşlardır. Burada, her ne kadar borçlanmak ve faiz ilişkileri neticesinde halk, fındık tefecisi veya toprak ağası tarafından sömürülmekte ise de ağa veya tefeci belirli bir süre gerilemeleri ve buhranları önlediği için toplumsal bir görevi yerine getirip müesseseleştirmektedir.

İşte yukardan beri açıklamaya çalıştığımız gibi ağa kendi otoritesini ortaya koyabilmek, prestijini artırabilmek, ekonomik bakımdan daha kudretli olmak ve köylüyü kendine daha sıkı bir şekilde bağlayabilmek için bazı görevleri benimsememiştir. Bu, çoğu zaman sırf devletin yapması gereken görevlerdir. Fakat devlet kuruluşlarının halka tam olarak intikal edemediği yerlerde, toplumsal dinamizm bu görevleri yapacak bazı gayri resmi unsurlar ortaya çıkarır ki ağalık bunun Doğu'da görülen bir şeklidir. Aynı şekilde devlet kuruluşlarıyla halk ilişkilerinin rasyonel ve ahenkli olarak devam etmediği yerler de aynı olayları görmektedir.

Çizelge 14'ün birinci kısmını da bu görüş açısından inceleyebiliriz. Çizelgenin bu kısmı, bölgede tarım-kredi kooperatiflerinin ne kadar etkisiz kaldığını göstermektedir. Bingöl, Bitlis, Ağrı, Diyarbakır, Mardin, Muş, Tunceli'de kooperatif yoktur. Diğer illerdeki sayılar da gayet elverişsizdir. Bu ba-

14. Yılmaz Çetiner, Fındık Tefecileri, 10 Eylül 1967, *Cumhuriyet* vd.

15. İlhami Soysal, İslamiyet ve Faiz, 2 Kasım 1967, *Akşam*.

kımdan ağanın yaptığı bu görevler resmi devlet kuruluşlarına tam olarak intikal edinceye kadar veya devlet bu görevleri tam manasıyla yerine getirip ağayı fonksiyonsuz bir hale getirinceye kadar ağa bu görevlerine devam edecek, bu ilişkilere temel şeklini veren borçlanma ve faiz mekanizması sonunda halkı istismar edecektir. Aynı şeyi fındık tefecileri için de söyleyebiliriz. Çünkü bu toplumsal bir kanundur. Ve bu toplumsal kanun parlamentoda yapılan kanunlara üstünlüğünü ortaya koymuştur. Yalnız burada, Prof. Dr. Mübeccel Kıray'ın, Ereğli'de tampon fonksiyon olarak belirip toplumu belirli bir süre dengede tutan müesseselerle ağalığı birbirine karıştırmamak gerekir. Ereğli'nin feodal yapısında birtakım değişmeler olmaktadır. Bu değişmede, köy ve şehir arasındaki sosyal hareketliliğin, pazarlara gidiş-gelişin, yolların ve kütle haberleşme araçlarının etkileri büyüktür. Bu bakımdan köyde kendine yeter üretimden pazar için üretime geçiş başlamıştır. Tüccar böyle bir geçiş döneminde ortaya çıkıyor, köyün dışarı açılıp, farklılaşmasında birtakım görevleri benimsiyor, böylece muhtemel bunalımlar önleniyor. Bu arada özellikle borçlanma ve faiz mekanizması dolayısıyla köylünün üretim fazlası kendisine geçiyor ve birikiyor.¹⁶ Diğer taraftan bizim, temele varan birtakım değişiklikler geçiren ve bu değişmeler içinde sosyal müesseselerin birbirleriyle olan ilişkilerini araştırdığımız bu göçebe aşiret ile ilgili çalışmamızda beliren tampon fonksiyonlar ağanın fonksiyonlarından çok farklıdır. Orada da eski düzende görülme-yip toplumun dışarı açılıp farklılaşmasıyla ortaya çıkan bazı müesseseler vardır. Örneğin kabile ve aşiret reisliği gibi tamamen eski düzene has olup yeni düzende büyük bir dönüşüme uğramış zoma denilen ve eski düzende görülmeyen bir yerleşme birimi doğmuş ve aşiretin bütün siyasal gücü bu yeni yerleşme biriminin reisi tarafından temsil edilmeye başlanmıştır. Bir tampon mekanizma olarak beliren bu olay, doğrudan doğruya ekolojik baskıların etkisi altında kabile içi dayanışmanın yeterli olmayıp aşiret içi bir dayanışmaya lüzum hissedilmesinden doğmuştur. Böylece sosyal müesseselerin çözülüp dağılmasını da önlemiştir. Aynı zamanda nüfus ve aile yapısında da birtakım değişmeler olmakta, bu-

16. Mübeccel Kıray, a.g.e., s. 61 vd.

ralarda meydana gelen tampon fonksiyonlar da sosyal müesseselerdeki çözölmeyi önleyip onları denge haline getirmektedir.¹⁷ Ağanın yukarıda belirtmeye çalıştığımız görevleri ise doğrudan doğruya feodal bey ve köylü ilişkilerinden doğmaktadır. Zaten toplumda bizzat ağanın varlığı, onun her şeye hakim olan gücü, toplumun dışarı açılıp farklılaşmasını, dinamik hale gelmesini engellemektedir. Bu bakımdan, toplum, gerek Ereğli'de, gerek yukarıda belirtilmeye çalışılan aşirette olduğu gibi dinamik değildir, statiktir. Fakat bu statik durum için de ağa koruyucu durumda olduğu için birtakım görevleri de benimsemiştir.

Devlet, ağalığı ortadan kaldırmak, onun halk karşısında prestijini kırmak için, ağaları, 1926, 1937 ve 1960 tarihlerinde üç kere yerlerinden yurtlarından mahrum bırakarak Batı Anadolu'ya sürmüştür. Fakat ağaların gidişiyile toplumsal yapıda herhangi bir gelişme olmamıştır. Hatta toplumsal yapının işleyişi durmuş, toplumda bazı gerilimler başlamıştır. Dolayısıyla bu gerilim ve buhranların ortaya koyduğu baskılar ağaların geri dönmesine kadar devam etmiş toplum ancak ağaların gelişiyile birlikte dengeye kavuşmuştur. 1937'de olduğu gibi ağaların sürgününün çok uzadığı, ağaların uzun zaman yerlerine dönmediği yerlerde, toplumsal dinamizm, gidenlerin yerine yeni yeni ağalar çıkararak yeni yeni dengelere ulaşmak imkânını bulmuştur. O halde ağa 'birtakım görev ve sorumlulukları olan bir toplumsal müessesedir.' Yerine bir vekil konmadıkça ortadan kaldırılamaz. Parlamenter bir tasarrufla ağayı alıp başka bir yere sürgün ederseniz, toplumsal mekanizmanın çarkını çeviren bir zincirin bir halkasını çıkarmış olursunuz. Bu tasarrufla birlikte toplumsal yapıda temele varan, yani, toprağın ve üretim araçlarının dağılışı dolayısıyla, mülkiyet ve iş bölümü ilişkileriyle ilgili birtakım reformlara gitmediğiniz ve bu ilişkileri kati surette değiştirmedığınız ölçüde, toplumsal dinamizmin işleyişi sonunda zincirin bu halkası yine tamamlanır ve ağa erinde de gecinde de yine toplumdaki yerini alır. Kaldı ki bu durumda gerek nüfus ve yerleşme ile gerek ulaştırma ve haberleşme araçlarıyla gerek dil, eğitim gibi kültürel faktörlerle

17. *Ismail Beşikçi*, a.g.e., s. 100 Göçebe Aşiretlerde Yenileşme, **Forum**, 15 Eylül 1967, Sayı 232, s. 8-9.

İlgili hususlar ağalık düzeninin devamını perçinleyen ve toplumsal gelişime yine engel olan faktörlerdir.

B. AĞALIK DÜZENİNİN PERÇİNLENMESİNİ SAĞLAYAN DİĞER EKONOMİK ve SOSYAL FAKTÖRLER

1. Nüfusun Yerleşmesi

Bu faktörlerden biri nüfusun bölgedeki yerleşme şekli ile ilgilidir. Buna göre her ilin 253 ve 1.039 arasında değişen köy sayısı yanında, bir de oba, dam, divan, mezra vs. gibi isimlerle anılan ve sayıları gayet fazla olan bağlantıları vardır. Ve çiftçi ailelerin bazı yerlerde 1/4, bazı yerlerde 1/3 ve bazı yerlerde yarısına yakın bir kısmı bu bağlantılarda yaşar. Bunlar da hesaba katıldığı zaman bölgede 618 (Bitlis) ile 2.214 (Urfa) arasında bağlantısı olan illerin olduğu görülür. Bu bize nüfusun arazi üzerinde fevkalade yaygın olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, irili ufaklı bu nüfus birimleri arasındaki uzaklık da çok değişiktir. Bu, bazen de 20-30 km olabilir. Bazı illerde bu bağlantıların il ve ilçe merkezine uzaklığı 120 kilometreyi bile bulmaktadır. Köylerin bu dağınıklığı ise sosyal hareketliliği büyük ölçüde önler. Halbuki sosyal ilerlemenin ana sebeplerinden biri olan sosyal hareketlilik, toplumu birçok yeniliklere kavuşturan bir harekettir. Bu sosyal hareketlilik sayesinde toplumun dış faktörlerle bütünleşmeleri ve farklılaşmaları, diğer sosyal gruplar içinde kendi durumlarını bilmeleri kolaylaşmaktadır. Diğer taraftan bu küçük ve dağınık nüfus birimlerinde halk, kendi içine kapanmıştır. Kendi içine kapanmışlık, onları kendi yağıyla kavrulabileceklerine inandırmıştır. İhtiyaç duydukları şeyler sınırlı ve basittir. Bu bakımdan iktisaden ileri gitme duygusu kuvvetli değildir. Ayrıca bu küçük birimler demokratik hayatta bir varlık da göstermezler. Halbuki kalabalık ve dinamik toplumlarda siyasal faaliyetlerin ne kadar canlı olduğu, siyaset ilminin ortaya koyduğu en önemli gerçeklerden biridir. Görüldüğü gibi bu gibi toplumlar bir adalet içinde olup, dışarıya açılmaları yerleşme düzeni tarafından şartlandırılmıştır. Zaten doğal önderlerden de yoksun oldukları için seslerini duyurmaları imkânsız bir hale gelir.

Bütün bunlar ise ağanın otoritesini perçinleyen, ağalığın devamını sağlayan faktörlerdir.

2. Yol, Ulaştırma ve Haberleşme Araçları

Ağalığın otoritesini ortaya koyan ve bunu devam ettiren ikinci unsur yol, buna bağlı olarak gelişen ulaştırma araçları ve haberleşme araçlarıdır. Çizelge 16'nın birinci kısmında köy yolları durumu gösterilmektedir. Buna göre yolların çok büyük bir kısmı ham yol durumundadır. Ve bu yolların kalitesi fevkalade kötü olup kar ve yağmur ortalığı kapladığı zaman, şehir ve kasaba ile ilişkisini devam ettiren köyler parmakla gösterilecek kadar azdır. Aynı çizelgenin ikinci kısmında da mevcut vasıta adediyle ilgili birtakım rakamlar görülmektedir. Bunlar köylük yerlerde gerek üretimde, gerek haberleşmede kullanılan araç ve gereçlerdir. Bunların da ne kadar elverişsiz olduğu ortadadır. Örneğin Kars ilini ele alalım. Kars ilinin 764 köyünde toplam olarak 115 traktör, 11 otobüs, 25 kamyon, 92 römork, 1 jeep, 1 taksi bulunmaktadır. Bunları ise varlıklı kişilerin kontrol ettiği gayet açık bir gerçektir. Bir kütle haberleşme aracı olarak radyoyu ele aldığımız zaman durumun diğerlerine göre daha elverişli olduğunu görüyoruz. Çizelge 17 bize köylerin yarısından fazlasında radyo bulunduğunu ve her köye 2-5 radyo düştüğünü gösteriyor. Fakat bunu çizelge 18 ile bir arada düşündüğümüz zaman durumun hiç de iç açıcı olmadığı görülmektedir. Çünkü Kürtçe konuşanların ve okuma yazma bilmeyenlerin oranı fevkaalede yüksektir. Bu konu ilerde tekrar ele alınacak ve başka faktörle birlikte tekrar tahlil edilecektir. İşte bütün bu faktörlerin olumsuzluğu dolayısıyla ağa fonksiyonundan hiçbir şey kayıp etmeden görevine aynen devam etmektedir.

C. FEODAL MÜLKİYET İLİŞKİLERİNDEN KAPİTALİST İLİŞKİLERE GEÇİŞ YOK

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi gerek toplumun arazi üzerinde yerleşmesi, gerek haberleşme ve ulaştırma araçlarının gelişmemesi, toplumun arazi üzerindeki yerleşmesiyle ilgili olarak belirli ticari ve sınai merkezlere uzaklık, demokra-

tik oyunlar (bu konu ileride ele alınacaktır) ağırlığın kuvvetini perçinlemiş ve toplum içinden çıkamıyacağı bir fasit daire içine girmiştir. Halbuki bunların, toplumun dışarı ile bütünleşmesinde ve farklılaşmasında ne kadar önemli faktörler olduğu yukarıda belirtilmiştir. Prof. Dr. Mübeccel Kıray, Ereğli kitabının Tüccar-Köylü ilişkileri¹⁸ ve Mahalle İlintisindeki Civar Köyler¹⁹ bölümünde bu durumu gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre Ereğli'nin feodal yapıdan modern şehir yapısına geçişte şehrin dışarıya bağlanıp, bütünleşmesi, mesleklerin farklılaşması dini veya mahalli özelliklerin kaybedilmesi, anonim insan ilişkilerinden anonimleşmemiş ilişkilere geçiş çok büyük bir faktör olarak belirlemektedir. Feodal bir toplum yapısının modernleşmesinin bu safhasında görülebilecek bu faktörler Ereğli'de her zaman gözetlenebilir. Diğer taraftan şehirdeki ekonomik ve sosyal değişmelerde tüccarın tampon bir görev alması değişimin gerilimsiz ve buhransız bir şekilde devamını sağlamaktadır. Yukarıda sayılan faktörlerin etkisi altında köy dışarıya açılmaya başlayınca, köyde kendine yeter üretimden pazar için üretime geçiliyor.

İşte köylü kendine yeter üretimden pazar için üretime geçtiği andan itibaren, bu üretim fazlasını değerlendirme, işletme kapasitesini geliştirmek için lüzum duyduğu kredi ilişkilerini düzenleyen, haberleşmesini kolaylaştıran bir müessese olarak tüccar belirlemekte ve bu görevleri benimsediği için değişimin ortaya koyacağı muhtemel bunalımları önlemektedir. Burada köylünün tüccarla olan ilişkisi tamamen faiz ve borçlanma mekanizmasına göre işlemektedir. Bu mekanizma sonunda köylünün üretim fazlası tüccara geçmekte ve tüccar bunu paraya çevirip değerlendirmektedir. Dikkat edilirse bu kapitalist bir ilişkidir. Çünkü buradan köylünün üretim fazlası, çeşitli mekanizmalar sonunda, özellikle faiz ve borçlanma mekanizması sonunda tüccara geçmekte ve tüccarın yarattığı bir değer olarak belirlemektedir. Aynı özellikler yine Prof. Mübeccel Kıray'ın denetimi altında Bahattin Akşit tarafından Ankara'da ve Antalya köylerinde yapılan

18. *Mübeccel Kıray, Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara 1964, s. 61 vd.

19. *Mübeccel Kıray, a.g.ö., s. 200-232.*

araştırmalarda görülmektedir.²⁰ Ağalığın müesseseseleşmesini tahlil ederken belirttiğimiz gibi, ağaların yaptığı ile Ereğli'deki tüccarın yaptığı arasında çok büyük fark olup, birisinde doğrudan doğruya feodal bey-köylü ilişkileri görülürken, diğesinde köyün dışarı açılmasıyla birlikte kapitalist ilişkiler başlamıştır. Özellikle borçlanma ve faiz ilişkileri Ereğli'deki gibi belirgin bir hale gelmemiştir.

Çünkü ağa toprağı geniş ölçüde kontrol etmektedir. Her şeyin sahibi zaten kendisidir. Belirli bir kimseye verdiği kredi karşısında onun emeğinden faydalanmayı arzu etmektedir. Diğer taraftan köydeki bütün birikim ağada toplanmaktadır. Yani her aile ancak karnını doyuracak kadar üretim alıp gerisini ağaya vermek zorundadır. Veya üretimin paylaşılması sırasında bu böyle olmaktadır. Bu durum gerek ortakçılıkta gerek kiracılıkta, gerek tarım işçiliğinde aynen devam etmektedir. Herhangi bir fark yoktur. Küçük toprak mülkiyetinde de aynı durum vardır. Bu bakımdan köyde kendine yeter üretimden pazar için üretime geçmekten söz edilemez. Burada şu konu üzerinde de önemle durulmalıdır.

Yukarıda her şeyin ağaya ait olup bütün birikimin orada toplandığını, halkı sömürüldüğünü ifade ettik. Çok yönlü derin bir tahlil ağadaki bu birikimin aslında hiç de kapitalist bir birikim olmadığı sonucuna varır. Örneğin toprağın işletilmesinde kullanılan üretim araçları, yine verimi artırmak için kullanılan gübreleme ve sulama imkânları o kadar ilkel-dir ki, geniş çapta üretim fazlasının birikiminden bahsedilemez. Çizelge 19'da görüldüğü gibi karasaban, kağı, 4 tekerli araba vs. büyük çapta kullanılmaktadır. Traktör, biçerdöver, mibzer gibi modern tarım araçları ise gayet azdır. Karasaban ve kağının bütün tarımsal faaliyetlere hakim olduğu yer kapitalist gelişmelerin ve kapitalist birikimin kolay kolay gelişmeyeceğı ortamdır. Diğer taraftan gübreleme durumu da tarımın ne kadar büyük bir ilkellik içinde bulunduğunu gösterecek niteliktedir. Bir kere köylerin büyük bir kısmında gübreleme adeti yoktur. Örneğin Ağrı'nın 527, Erzurum'un 314, Diyarbakır'ın 381, Kars'ın 500, Mardin'in 325, Muş'un 257, Van'ın 546 ve Urfa'nın 501 köyünde gübreleme imkânı yoktur. Bu rakamlar köy sayısının he-

20. Bahattin Akşit, a.g.e., 91. vd.

men hemen 2/3'üne yaklaşmaktadır. Ayrıca gübre kullanılan köylerde daha ziyade çiftlik gübresi kullanılmakta olup, ticari gübre kullanan köylerin sayısı çok azdır. Çiftlik gübresinin başka bir yönü de gübrenin ısınma aracı olarak kullanılmasıdır. Bu duruma ilerde değineceğiz.

Sulama bakımından da aynı kötü şartlarla karşı karşıyayız. Çizelge 21 bunu gayet güzel göstermektedir. Bir kere köylerin büyük bir kısmı sulama suyu imkânlarından, yani sulama imkânlarından yoksundur. Bazı illerde köylerin 3/4'üne yakın bir kısmında sulama yoktur. Çizelge 21'de kültüre elverişli arazinin tümü gösterildikten sonra, genel kültür arazisi içinde mera ve orman varlığının yüzdesi de gösterilmiştir. Halen ne kadar dönüm arazinin sulandığını gösteren sütuna baktığımız zaman ne kadar zavallı şartlar altında bulunduğumuz ortaya çıkmaktadır. Örneğin Diyarbakırda arazinin ancak % 1.6'sı, Mardin'de % 2.1'i, Urfa'da ise ancak % 0.4'ü sulanabilmektedir. Bu kadar büyük imkânsızlık içinde elverişli bir tarım yapılmayacağı gerçektir. Bu imkânsızlıklardan başka kapitalist ilişkilerin kurulmasını engelleyen bazı faktörler daha vardır. Bu, köylerin bizzat bünyeleri ile ilgili problemlerdir. Bunlardan içme suyu ve ısınma imkânları, gerçekten, toplumları Ortaçağ artığı tekniklerle karşı karşıya getirmektedir. Örneğin 22 numaralı çizelgede köylerin bir kısmının içme suyundan mahrum olduğunu, mahrum olmayanların çoğunun da kuyulardan faydalandığını görmekteyiz. Kuyular bazen çok derindir. 100-120 metreye inen kuyular vardır. Çeşme ve kaynak suları ise genellikle üstü açık arklarla, künk ve büzlerle gelmektedir. Demir boru ile gelenlerin sayısı azdır. Çizelge 23'te de aynı olumsuz şartlarla karşı karşıyayız. Köylüler daha ziyade tezek ve odun ile ısınmaktadırlar. Kömürden faydalanarak ısınan köylüler gayet azdır. Tezekten faydalanmak iki bakımdan elverişsizdir. Başta sağlığa zararlı bir olaydır. Diğer taraftan tarımda verimi artırıcı bir unsurdan mahrum kalmıştır. Yani, tezek olarak kullanılan gübrelerin tarımsal faaliyetlerde kullanılması verimi daha çok artırıcı bir unsur olarak ortaya çıkar.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Doğu ve Güneydoğu'daki ağalık rejiminde kapitalist birikim çok elverişsizdir.

Hâlâ Ortaçağ teknikleriyle tarım yapılması, gübreleme ve sulama imkânlarından gereği gibi faydalanılmaması yanında, içme suyu imkânlarına kavuşmamak, ısınmak için tezekten faydalanmak gibi bazı faktörlerin varlığı da bu birikimi engellemektedir.

Burada şu da iddia edilebilir. Ağada her ne kadar büyük bir birikim olmasa da, mevcut olan birimlerde ilkel olandan modern olan tarımsal tekniklere geçebilir. Bu geçiş bugün için henüz belirmiş değildir. Çünkü:

(i) Birincisi ortaklık, kiracılık gibi usuller doğmaktadır ki burada ağa tamamen bir rant sahibidir, yani toprağı kendi işletmez,

(ii) İkincisi makinanın yapacağı işi emrindeki insanlar sayesinde yapmak istemesidir. Yani emrinde o kadar çok insan vardır ki ağa makinaya bir yatırım yapınca kadar insan gücünü kullanmayı tercih etmektedir. Fakat bunların her ikisi de, verimi düşürücü, mal birikimini ve kapitalist gelişmeyi engelleyen faktörler olduğu halde, ağanın halk üzerindeki hükümranlığını devam ettiren ve çözümlere meydan vermeyen unsurlardır.

Halbuki, Batı'daki toprak ağaları traktör, biçerdöver, pulluk gibi modern tarım araçlarını kullanarak, tarımsal kredilerden ve fiat politikasından yararlanarak geniş ölçüde birikimler yapmışlar ve kapitalist ilişkiler kurup bu ilişkileri deniz aşırı seviyede de kurmaya başlamışlardır. İşte bütün bunlardan dolayı, genel olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ereğli'deki tüccar ortaya çıkamıyor. Dolayısıyla Doğu'daki ve Batı'daki toprak ağasının ve Batı'daki tüccarın Türkiye'nin bugünkü sosyal yapısı içerisindeki yerleri farklı farklıdır.

Faiz ve borçlanma ilişkilerinin Batı'da çok belirgin olması, Batı'da kendine yeter üretimden pazar için üretime geçildiği halde Doğu'da bütün üretim fazlasının doğrudan doğruya köydeki ağalarda toplanması ve ağa tarafından değerlendirilmesi, fakat bu birikimin hiçbir zaman elverişli olmayıp kapitalist bir eğilim göstermemesi, ağa ile köylüler arasında daha ziyade toprağın işlenmesi sırasında oluşan ve emeğe dayanan ilişkiler, Batı'da pazar için üretimi teşvik

eden ve elverişli kılan faktörler yanında Doğu'da bunun olmaması, Batı'daki tüccar ve toprak ağası ile Doğu'daki toprak ağasına sosyal yapı, farklı farklı yerlere oturtup farklı roller vermektedir.

Diğer taraftan Doğu'da ağa her şeyi kontrol ettiği gibi çeşitli haber kaynaklarını da kontrol etmektedir. Örneğin Ereğli feodal yapıdan modern yapıya geçerken kahvelerin çok büyük rolü vardır. Kasabadaki kahve, gelişim içerisinde birtakım görevleri benimseyerek tüccar gibi tampon bir görev alıp haberleşmeyi kolaylaştırıp köydeki kahvelerde çeşitli meselelerin konuşulup, tartışıldığı, serbest kanaatların açığa vurulduğu bir yer olmaktadır. Bu ise sosyal hareketliliği, artırıcı bir unsurdur.²¹ Halbuki Doğu'da haber kaynakları ağanın kontrolü altındadır. Batı'daki kahvelere karşı Doğu'da "ağanın odası" mevcuttur. Burada ise haberler ağanın ekonomik, siyasal ve sosyal çıkarlarına göre şekil alır, değerlendirilir ve köylüye bu şekliyle, orijinalinden, doğruluğundan çok şey kaybetmiş olarak ulaştırılır.

İşte bütün bu faktörlerden dolayı, Doğu'da feodal mülkiyet ilişkilerinden kapitalist ilişkilere geçilmemektedir.²² Bu da bizim başlangıçta koyduğumuz toplumsal kanunları geniş ölçüde geçerli kılmaktadır. Belirli ticari ve endüstriyel

21. *Mübeyyeci Kiray*, a.g.e., s. 32-33

22. Tarihsel gelişme feodal ilişkilerden sonra genel olarak kapitalist ilişkilerin geldiğini göstermektedir. Örneğin Avrupa'da bu böyle olmuştur.

Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte, feodal devletler kurulmuş, feodal mülkiyet ilişkileri ve feodal ticari ilişkiler belirmiş, Amerikanın keşfi barutun, pusulanın keşfi gibi teknolojik gelişmeler, kapitalist ilişkilere dönüşümü başlatmış ve burjuvazi büyük bir kudret olarak belirmeye başlamıştır. İlk başlarda tamamen ticarete dayanan burjuvazi buhar ve motor gücünün sanaayiye tatbiki ile birlikte sanayi kurmuş ve büyük bir sosyal sınıf haline gelmiştir. Devlet kudretinin sosyal bir muhteva kazanan burjuvazinin karşısında proletaryanın doğup varlığını hissettirmesi ve çeşitli sınıf çatışmalarından sonra ortaya çıkan bir harekettir. Bu bakımdan biz de genel tarihsel gelişmeye uyarak feodal ilişkilerden sonra kapitalist ilişkilerin geleceğini düşünürüz.

Zaten Ereğli araştırması bunu ortaya koymuştur. Bu genel tarihsel gelişimin veya sosyal gelişmenin genel bir gelişim çizgisidir. Ani tek-

merkezlerden uzak olan, kütle haberleşme vasıtalarından ve haberleşme araçlarından faydalanamayan toplumların dışarıya açılması, dış faktörlerle bütünleşmesi ve farklılaşması, anonim ilişkiler kurması çok yavaştır. Bu toplumlarda feodal mülkiyet ilişkileri belirgin bir şekilde devam eder, toplumsal mekanizmanın işleyişinde toprak sahibi birtakım fonksiyonları benimser ve müesseseseleşir ve ağanın bu fonksiyonları devlet kuruluşlarına geçinceye kadar, ağa bu görevlerine devam eder.

IV. DİN ve TOPLUM İLİŞKİLERİ

Bu bölümde aslında İslami bir müessese olmadığı halde toplumsal yapının en küçük ünitelerine kadar nüfuz eden "Şeyhlik"ten ve bazı mezhep farklılaşmalarından söz edeceğiz.

A. ŞEYHLİĞİN MÜESSESELEŞMESİ

Tarikatın başında bulunan ve müritlerine yol gösteren kimselere şeyh denmektedir. Şeyhler asırlar boyunca halkın cehaletinden faydalanarak din ve tasavvuf adı altında geniş halk yığınlarını etkisi altına alabilmişlerdir. İddialarına göre Allah'ı bilme, tanıma, anlama, anma ve Allaha ulaşma kurallarını ancak onlar öğretebilir.

Mehmet Emin Bozarslan "İslamiyet Açısından Şeyhlik ve Ağalık" kitabında tasavvuf ve tarikatçılığın İslami bir müessese olmadığını, Hint ve İran'dan Türk toplumuna geçmiş olabileceğini iddia etmektedir. "Eğer tasavvuf İslami bir müessese olsaydı Mekke veya Medine'den çıkmış olması icabetmez miydi? Tam aksine olarak görüyoruz ki, Hicaz'dan böyle bir şey çıkmamış, hiçbir sahabe, peygamberden tasavvufa dair tek bir şey nakletmemiş, bilakis Doğu'dan bilhassa,

nolojik değişmeler, birdenbire meydana gelen askeri ilişkiler, hükümet darbeleri radikal reformların birdenbire tatbikata konulması gibi durumlarda feodal mülkiyet ilişkilerinden kapitalist olmayan daha ileri ilişkilere de geçilebilir. Fakat biz sosyolog olarak toplumun genel akışını yani ahenkli gelişimini ele alarak olağanüstü durumların tahlilini bir tarafa bırakmayı daha normal ve yerinde bir hareket sayıyoruz.

İran ve Hindistan'dan çıkıp diğer İslam ülkelerine yayılmıştır. Hicaz'dan, Mekke veya Medine'den hiçbir tasavvuf liderinin çıkmamış olmasına mukabil bütün tasavvuf büyüklerinin İran, Pakistan ve Hindistan'dan çıkmaları tasavvufun islami olmadığına delil teşkil etmiyor mu?"²³

"Mutasavvıflar üçüncü asrın ortalarından sonra, tarikatlar kurarak kendilerine yeni bir düzen vermeye ve tarikata mahsus nizamlar kurmaya başlamışlardır. Tarikatın esası, müritlerden bir kümenin bir mürşit etrafında birleşmeleri idi. Altıncı ve yedinci asırlarda da bunlara benzeyen müteakip tarikatlar zuhur etmiş ve bunlara intisap edenler çoğalmış, tarikatlar çoğaldıkça riyaset şekilleri de çeşitlenmiştir."²⁴ "Demek ki ilk tarikatlar peygamberden üç yüz küsur yıl önce kurulmuşlar ki o zaman mezhep imamı dahi çoktan vefat etmişlerdi. Eğer dinde böyle bir şey olsaydı, peygamber ve sehabelerden sonra dinimizin bütün emir ve hükümlerini yazıp yayınlayan müctehitlerin de tarikatlardan bahsetmeleri gerekmez miydi? Halbuki hiçbir mezhep imamı tarikattan söz açmamıştır. Sonra, üçüncü asırda kurulmuş tarikatlar da bugün yoktur. Bugün mevcut tarikatların hemen hepsi hicretin altıncı ve yedinci asırda kurulmuş olanlardır. Eğer İslam dininde tarikatçılık olsaydı, bunun ta peygamber ve sehabe zamanından beri olması gerekmez miydi? Peygamberden beş altı asır sonra kurulan ve İslamiyetin menşei olmayan yerlerden çıkan bir müessesenin İslami olmasına imkân kalır mı?"²⁵

"Tasavvufun ruhu geliştirmek ve kalbi temizlemek olduğu anlaşılınca onun bazı esaslara ve ayrı ayrı nizamlara bağlanmış şekli olan tarikatçılık da hemen hemen aynı maksatla kurulmuştur. Tarikatçılığa göre tarikatın büyüğü olan kimse, müridinin manevi bir mürşidi, kalbi bir doktoru ve ruhi bir terbiyecisidir. Bir adamın manevi mürşid olması için kalp üzerinde nüfus ve tesir sahibi olması ve kalben irşad edeceği kimsenin kalbine tesir yapabilmesi ve böyle bir yetkiye sahip olması gerekir. Böyle bir yetkinin verilmesi ise

23. *Mehmet Emin Bozarslan, İslamiyet Açısından Şeyhlik ve Ağalık, Toplum Yayınevi, Ankara 1964, s. 66.*

24. *Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s. 71.*

25. *Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s.73.*

İslami görüş açısından incelendiği zaman çok sakat olduğu ortaya çıkar. Çünkü İslamda böyle bir yetkinin verilmesi bahis konusu olsaydı, bütün mürşitlerin en büyüğü olması hasebiyle Hz. Muhammed'e verilmiş olması gerekirdi. Böyle bir yetki olsaydı dini yaymak için mücadele etmesine, eziyetlere katlanmasına, tehlikelere atılmasına lüzum kalmazdı. Herkesin kalbi üzerine manevi bir tesir yapar, kalbini temizler, imana getirirdi. Bu bakımdan Müslümanlıkta manevi ve kalbi bir tesir değil öğretmek ve öğrenmek prensibi ve metodu vardır. Diğer taraftan Kuran'da bir insanı, başkasının manevi tesiriyle hakikatı kabul etmeye davet eden tek bir ayet yoktur.” Ayrıca Şeyhin manevi tesirine mazhar olabilmek için, islamiyetin bütün emirlerini yerine getirmek ve kalbi o tesirden faydalanabilecek kadar temizlemek gerekir. O halde bu kimsenin böyle bir tesire niçin ihtiyacı olsun.

Tarikatçılar Allah ve kul arasındaki vasıta olmak iddialarını ispatlamak için şöyle derler: “Her insan Allahın rahmetine kavuşacak, tövbesi, duası ve diğer iyi işleri kabil olunacak, yani derdini Allaha arzedecek durumda olmadığı için kendine bunları temin edecek birisi lazımdır. Şeyhler de Allah'ın sevdiği insanlar olduğu için bu işi onlar yaparlar. Yani bir insanın yaptığı iyi işleri şeyhler Allah'a kabul ettirir ve buna karşı verilecek mükafat da onlar vasıtasıyla insanlara ulaşır... Halbuki Kuran-ı Kerim insanı doğrudan doğruya dua etmeye çağırıyor. Allah'ın rahmetinin iyilik edenlere yakın olduğunu söylüyor, “Şeyhin vasıtasıyla çağırın” demiyor. Bundan anlaşılıyor ki, insan doğrudan doğruya Allah'a yalvarır, derdini ona arz eder yardımını ister, bu işlerde kendisine hiç kimse aracı olamaz.²⁶

İşte yukardaki bütün açıklamalardan anlaşıldığı gibi tarikatçılık ve şeyhlik islami bir müessese değildir. Fakat İslam ülkelerinde bu arada Türkiye'de de çok yaygın bir hale gelmiş ve büyük halk kütlelerini peşinden sürüklemiştir. Dini duygulara ve dine çok değer veren halk, Allah'ı ve hakikatı öğrenebilmek için Kuranı Kerim okuyup anlayacağı yerde şeyhlere inanmış, onlara kayıtsız şartsız teslim olarak sözlerinden dışarı çıkmamaya başlamıştır. Diğer taraftan dünya nimetlerinden mahrum ve cahil olan halk ümidini ahirete

26. Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s. 86-87.

bağlamış ve ahirete ulaşabilmek için şeyhe bir kat daha fazla bağlanmış. Fakat şeyhler, kendilerine halkın bu bağlılığını ve teslimiyetini çok iyi değerlendirmişler ve tekkelerini zamanla dokunulmazlığı olan müesseseler haline getirmişlerdir. Devlete karşı güveni olmayan veya devletten hiçbir yardım görmeyen halk şeyhine ve tekkenin dokunulmazlığına sığınarak güvendiğini aramaya çalışmıştır. Zenginler, mallarını emniyete almak için tekkelere vakıf yapmış halk da şeyhin müridi olmak suretiyle şeyhin ve tekkenin dokunulmazlığından faydalanarak devletin ve taşra teşkilatının, jandarmanın ezici etkilerinden korunmaya çalışmıştır.

Bu bakımdan şeyh ve tekkelerin gelirini üç kısımda toplamak mümkündür:

(i) Birincisi bizzat müritlerin hediyeleridir.

(ii) İkincisi tekkelerin yaşaması için kurulan vakıflar,

(iii) Üçüncüsü de bizzat Devlet yardımlarıdır.

Örneğin Selçuklu ve Osmanlı Sultanları, şeyhlere büyük hürmet göstermiş ve yardım etmişlerdir. 2. Murat'ın Ankara dolaylarında faaliyet gösteren BAYRAMİYE ŞEYHİ Hacı Bayram Veli'nin müritlerini vergiden muaf tutması ve bunu duyan halkın Hacı Bayram Veli'nin müridi olmaya başlaması şeyhliğin kudret kazanmasında önemli bir olaydır. Bunun gibi her devrin siyasileri mevki sahibi olabilmek ve mevkilerini devam ettirebilmek için şeyhler kanalı ile halkı istismar etmişlerdir. Harpler din uğruna yapıldığı gibi şeyhülislamlık ve sadrazamlık mücadelelerine de "Din elden gidiyor" sloganları ile cahil halk ve asker karıştırılmıştır.

Şeyhlerin ve tarikat mensuplarının zamanla toprak mülkiyetine sahip olduklarını da görüyoruz. Zaten bu gün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ağalık ve şeyhlik bazen tek elde toplanmıştır. Ya geniş toprak mülkiyetine dayanan kimse bu özelliğinden dolayı zamanla şeyh haline gelmiş veya şeyh zamanla varlığını ve servetini geliştirerek toprak sahibi olmuştur.²⁷ Bu iki fonksiyonun bir arada yürütülmesi ise halkın karşısına çok daha güçlü bir şekilde çıkmalarını sağlar. Şeyhleri cahil halk karşısında güçlendiren, nüfuslarını geliş-

27. Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s. 125.

tiren faktörlerden biri de keramet ve mucize meselesidir. Her şey hakkında birçok kerametler uydurulmakta, yalan yanlış birçok şeyler söylenmekte ve bu oyunlarla halk aldatılıp şeyhlere bağlatılmaktadır.²⁸ Ayrıca şeyhin bu keramet ve mucizeleri sayesinde okumak-üflemek ve dua etmek suretiyle birçok hastalıkları da iyi ettiklerine kanaat getirilmiştir. Bu ise halkı modern tıbbın gerekleriyle daima çatışma haline getirmiştir. Bütün bunların sonucu olarak halk, şeyhini memnun etmek ve onun kanalı ile ahirete daha iyi emin bir şekilde kavuşmak için, çoluğunun, çocuğunun nasibinden, dışından turnağından artırıp kazancının çoğunu şeyhin evine gönderir. Böylece şeyhin evi buğday, peynir, yağ, yumurta gibi yiyeceklerle dolup taşar. Dolayısıyla şeyhe de hiçbir iş yapmadan sırf dini istismar gücü sayesinde fakir ve zavallı köylünün üretiminin büyük bir kısmını kendinde toplar ve değerlendirir. Ayrıca şeyhin evinde yapılacak bir iş olduğu zaman ücretle işçi tutmaya lüzum yoktur. Şeyhin adamı derhal köye gider, adamlarını toplar ve toplanan adamlar o işi kısa zamanda bitirirler. Böylece şeyhler vatandaşların hem dini duygularını hem de emeklerini istismar etmektedirler. Diğer taraftan şu özellik de gayet açık bir şekilde belirtilmiştir ki, tarikat mensuplarının alçak gönüllü, ağır başlı ve doğruluktan ayrılmayan kimseler olması gerekirken, bu vasıflardan maalesef yoksundurlar. Eve gelip karısını dövenler, çoluk çocuğa sövenler, komşularıyla iyi geçinemeyenler, devlete vergi vermeyeyim diye hayvanlarının kaydını yaptırmayanlar, kaçakçılık yapanlar pek çoktur.

Şeyhlikten söz ederken Mevlevi, Bektaşî ve Alevî tarikatlarında unvan olarak kullanılan dedelikten de söz etmemiz gerekir. Şeyhlerin ve dedelerin sosyal yapıya olan etkileri hemen hemen aynı ise de dedeler bazı olumlu ve dünyevi fonksiyonları da benimsemişlerdir. Bektaşî ve Alevilikte en yüksek makam Çelebiliktir. Çelebiden sonra baba gelir. Üçüncü makam olan dedeler ise köy ve bölgelerinin din ulularıdır.²⁹ Bunların hepsi de peygamberler soyundan geldiklerine inanırlar. Dolayısıyla bunlar verasetle babadan oğula geçen

28. Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s. 108.

29. Yahya Benekay, Yaşayan Alevilik, Varlık Yayınları, İstanbul 1967, s. 10 vd.

müesseselerdir. Çelebi ve babaların dergahta oturmalarına karşılık dedeler bölgelerinde köyleri gezerek halkı aydınlatmaya çalışmaktadırlar. İşte dedeler bu faaliyetleri sırasında birtakım sôsyal ve idari fonksiyonları da benimsemişlerdir. Köylüler arasındaki anlaşmazlıkların halli, suçluların cezalandırılması, dedenin huzurunda ve onun başkanlık ettiği bir nevi halk mahkemeleri kurularak yapılmaktadır. Köy içinde herhangi bir maddenin alınışı veya satılışı servet de-recesine göre değil, kura ile tayin edilir. Herkes payına düşene razı olur. Köy içindeki her üretimde dedenin de hakkı vardır. Bu bakımdan dede de kuraya dahil edilir. Dedenin evi bulunduğu bölgelerin misafirhanesidir. Dede misafirlerini iyi ağırlamak zorunda olur. İhsanda kusur edemez. Ayrıca dedenin malının kamu hizmetine amade olduğuna inanılmıştır. Bu bakımdan halk arasında “dedenin arpası yemlik, koçu kurbanlık” denir. Dedelerin yani dedeliğin bu müsbet fonksiyonları Kemal Tahir'in en son yayınladığı **Devlet Ana** kitabında gayet güzel bir şekilde gösterilmektedir.³⁰ Zaten **Devlet Ana** romanında göçebe Kayı Aşireti'nin çeşitli ekolojik baskılar altında yerleşme eğilimi göstermesinde, aşiretin merkezileşip büyümesinde; bu türlü müesseselerin, lâik davranışların, kadının sosyal statüsünün üstünlüğünün, el-verişli toprak ve insan ilişkilerinin çok önemli ve büyük rolü olduğu üstün bir şekilde verilmektedir.

Fakat o zamandan bu zamana dedeliğin bu müsbet fonksiyonları da zamanla olumsuz bir şekle dönüşmüş ve onlar da şeyhler gibi halkın dini inançlarını istismar ederek onları sömürmeye başlamışlardır. Cumhuriyet kurulduktan sonra yapılan çeşitli parlamenter kanunlar ve hükümet tasarrufları ile tekkeler kapatılmış şeyh, dede gibi unvanların söylenmesi yasak edilmiş, büyücülük ve üfürükçülük yasaklanmıştır. Fakat bu yasakla birlikte bu müesseselerin yaptığını yapacak devlet kuruluşları getirilmemiştir. Memur aynı memur, jandarma aynı jandarma, zihniyet aynı zihniyet olarak kalmış Halk-Hükümet ilişkilerinde bir değişme olmamıştır. Hatta yeni hükümetin otoriter olup, otoriter bir politika benimsemesi bu ilişkileri daha fazla halk aleyhine çevirmiştir. Dolayısıyla hükümetten yakın bir alaka göreme-

30. *Kemal Tahir, Devlet Ana, Bilgi Yayınları, Ankara 1967.*

yen halk, kurtuluş yolunu yine şeyhine sığınarak bulmuştur. Böylece Cumhuriyetten önce açık olarak yapılan din istismarı, Cumhuriyetten sonra da gizli gizli yapılmaya başlanmış ve bu gizlilik içinde gelişmiştir. Sağlık örgütü ve doktor halka gidemediği için, hastasını doktor ve hastahane-ye götüremeyen yurttaş yine şeyhin nefesinden şifa beklemiştir. Üstelik, bu devrede şeyhlerin vakıfları da ellerinden alındığından, geçimleri tamamen müritlerinin hediye ve nezirlerine kalmış halk eskiye nazaran daha fazla yokluk içine düşmüştür. Diğer taraftan 1926, 1937 ve 1960'daki kararlarda ağalarla birlikte şeyhler de sürülmüş, fakat her sürgünün sonunda tekrar geriye dönüş olduğu için şeyhler daha fazla kuvvetlenmişler ve müesseseseleşmişlerdir. İlerde ele alınacağı gibi 1945'de çok partili demokrasiye geçişle birlikte şeyhlerin fonksiyonlarında daha başka farklılaşmalar olmuş ve daha fazla kudret kazanmışlardır. Bütün bunlar ise toplumsal kanunların parlamentolarda yapılan kanunlardan ve hükümet tasarruflarından daima üstün olduklarını ortaya koymaktadır.

B. ALEVİ-SÜNNİ FARKLILAŞMASI

Tarikatçılığın İslamiyetin bünyesine soktuğu ayrılık çok büyük yaraların meydana gelmesine sebep olmuştur. Tarikatlarla Müslümanlar parçalanmış İslamiyetin içindeki birlik ve beraberlik ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamberin kurduğu İslam kardeşliği zamanla tarikat kardeşliğine dönüşmüştür. Böylece Nakşibendilik, Kadirilik, Mevlevilik, Bektaşilik, Rufailik, Bedevilik gibi tarikatlar, bunları teşvik eden çıkarıcı şeyhler ve sofiler halkın bir araya gelmesine ve bir fikir meydanı etrafında toplanmasına engel olmuştur. Bu bakımdan tarikatçılık milleti din cephesinden parçalamıştır. Alevi ve Sünni ayırımında bu parçalanmayı daha iyi görüyoruz. Daha yukarıdaki kısımlarda açıklamaya çalıştığımız gibi aslında mezhep ve tarikatlar İslamiyetle birlikte ortaya çıkmış olaylar değildir.

Bu, Müslümanlığın geniş sahalara yayılması sonunda şeriat ve ibadette ortaya çıkan bazı anlaşmazlıkların bir sonucudur. İşte bu anlaşmazlıkların başlamasıyla birlikte ilmine ve irfanına güvenilir imamlar bazı fetvaları ile sorunla-

nı çözmeye başlamışlar ve bunların fikirlerinin meydana getirdiği sistemler mezhepleri doğurmuştur. Alevilik-Sünnilik farklılaşmasının tohumları ilk defa dört halifelerden Hz. Ali zamanında atılmıştır. O zamanlar Hz. Ali ile Muaviye daima mücadele halindeydiler. Bu mücadelenin cereyan ettiği 656-666 yılları arasında halk ikiye ayrılmıştı. Hz. Ali taraftarlarına Şia deniliyordu. Muaviye ise kendisinin ehli sünnet olduğunu idda ediyor ve taraftarlarına Sünni diyordu. Şiiler ile Sünniler arasındaki başlıca fark hilafet ve ibadet meselesidir. Şiiler bunun Hz. Ali ve ahvadına ait olduğunu iddia ederler, Sünniler ise belli başlı şartlara haiz olanların bu görevi yapabileceklerine inanırlar. Dört halifeler devrinden sonraki mezhep kavgalarında Şiiler yani Aleviler yenilgiye uğramışlar, Sünni mezheplere (Hanefi, Şafii, Maliki, Hambeli) dayanılarak kurulan hükümetlerden ve Sünnilerin bizzat kendilerinden daima zulüm görmüşlerdir. Şah İsmail'in mezhep çatışmalarından faydalanmaya kalkması ve yenilgisi sonucunda Osmanlı Hükümeti de Alevilere haşın davranmaya başlamıştır. Örneğin Yavuz Sultan Selim'in 1514'de Çaldıran Savaşı'na giderken Sivas ve Erzincan dolaylarında 40 bin kişiyi kılıçtan geçirmesi tarihimizde daima esefle yad edilecek bir olay olarak kalacaktır. Bu bakımdan Aleviler ve Sünniler arasındaki mezhep kavgaları asırlarca sürmüş hükümetlerin Sünnileri tutması ise Alevileri çekingen ve içine kapanık olarak yaşamaya zorlamıştır. Fakat Aleviler gerek milli mücadele yıllarında, gerekse tekkelerin kapatılması sırasında çok müsbet rol oynamışlardır.³¹

Bu mezhep çatışmaları bugün de devam etmektedir. Asırlarca birbirine düşmanca hislerle tahrik edilmiş bu mezhep mensupları aslında aynı milletin fertleri oldukları halde birbirlerine karşı daima yabancı kalmışlar ve yabancılaşmışlardır. Bu durum köylerde daha belirgindir. Birbirlerinden kız alıp vermezler. Karışık olarak bulundukları köyler çok azdır. Alevi-Sünni ilişkilerinin tarihsel gelişimi içerisinde Sünniler daha yüksek bir statü elde ettikleri için bu statülerini hâlâ muhafaza etmek istemektedirler. Örneğin bir Sünni, Alevinin yaptığı yemeği yemez. Karışık olarak yaşanan köylerde ise Sünniler Alevileri daima köyden atma yollarını

31. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, **MEBY**, Ankara 1961, s. 10 vd.

ararlar. Ve bunların sonunda kanlı bıçaklı kavgalar meydana gelir. Geçtiğimiz yazda, Elbistan'da meydana gelen çatışma da bunlardan biridir. Burada bir **aşıklar** gecesinde çatışma siyasal kanallardan tekrar şekillenmiş ve fiili bir safhaya dönüşerek birçok vatandaşın yaralanmasına sebep olmuştur.³² Diğer taraftan son zamanlarda Alevilerin Kürtlerle, Sünnilerin de Türklerle beraber bütünleştirilmeleri Alevi ve Sünni farklılaşmasına daha başka bir yön vermiştir.

V. AĞALIK-DİL-DİN-EĞİTİM ve SİYASAL İLİŞKİLER

A. AĞALIK ve ŞEYHLİĞİN 1945'TEN SONRA ORTAYA ÇIKAN REY MEKANİZMASI ile TEKRAR MÜESSESELEŞMESİ

Türkiye'de çok partili devreye geçişle birlikte halk üstün bir değer kazanmış ve siyasal partiler tarafından değer verilen varlıklar haline gelmişlerdir. İşte bu devrede politikacılar oy sahibi olabilmeleri için taviz vermeye başlamışlar, çeşitli kanun dışı hareketlerde bulunmuşlardır. Örneğin 1949'da Adnan Menderes'in Sivas'taki Nakşibendi Şeyhi İsmail Efendi'yi ziyaret ederek elini öpmesi halkın dini duygularına büyük ölçüde etki etmiştir. Yine aynı şahsın Başbakan olduktan sonra Şeyh İsmail Efendi'yi ziyaret edip hayır duasını aldığı müritleri tarafından ifade edilmektedir. Bu zat halen Sivas'ta muska yazarak hastaları tedavi etmekte ve

32. 13 Haziran 1967, *Cumhuriyet*, *Doğan Kılıç*'ın, düzenlediği Şairler Gecesi'nde yaptığı konuşmada "Türkiye'de 10 milyon Alevi olmasına rağmen bir senatör dahi çıkaramıyor. Hürriyetlerimiz elimizden alınmıştır. Çoğumuz oraya buraya sürülmüşüz. Ticaretten mahrum edilmişiz. Amerika'da papaz ve kiliselere yardım etmezken, Türkiye'nin cami hocalarına aylık vermesi laikliğe aykırı bir davranıştır. Bize Kızılbaş diyorlar. Ona bakacak olursanız kanımız da kızıl, Atatürk'ün maddiyası da kızıl... Daha buna benzer nelerimiz kızıldır..." demesi üzerine orada bulunan Sünniler galeyana gelmiş ve ortalık bir anda karışmıştır. Gençlik İstiklal Marşı'nı söyleyerek "Türklüğü Kimse Bölemez" demiştir. Daha sonra olay büyümüş, şehir halkı Aleviler ve Sünniler diye ikiye ayrılmış ortalık bir meydan muharebesi halini almıştır.

müritlerine cennete gitmenin yollarını öğretmektedir. Bu demokratik gelişme içinde, yani genel oy hakkının işlemesi ile birlikte ağalar ve şeyhler bölgelerindeki nüfuzlarından faydalanarak meclise girme yolunu bulmuşlar ve çıkarlarını meclis kürsülerinden savunmaya başlamışlardır. 1945 Çiftçi Topraklandırma Kanunu meclise getirildiği zaman Cavit Oral, Adnan Menderes, Emin Sazak tasarıya şiddetle karşı koymuşlardır. Emin Sazak tasarıyı getiren Şevket Raşit Hatipoğlu'na hitaben "Tasarıyı geri al, tasarı geri alırsa Beylik Köprü'deki 30 bin dönümü hibe ediyorum" demiştir. Hatipoğlu'nun "kanunla alsak ne olur" sorusuna karşılık "kanunla olmaz devlet araziye zorla alırsa Eskişehir havalisinde Emin Sazak ölür" demiştir.

1960'da çıkarılan ve 55 ağayı sürgüne gönderen 105 sayılı kanunun gerekçesinde şöyle denmektedir: "Sosyal birtakım reformları yapabilmek, ortaçağın Türkiye'de yaşayan düzenini yıkmak, ağalık, şeyhlik gibi müessesesini yok etmek, 20. yüzyılda devlet üstünde kuvvet olmadığını anlatmak, vatandaşın sömürülmesine, istismar edilmesine, insanlık haysiyetinden uzaklaşmasına engel olmak gayesiyle bu kanun çıkarılmıştır" dedikten sonra sürgüne gönderilen 55 ağanın 54'nün Demokrat Parti'ye kayıtlı olduğu, bir tanesinin de CKMP'ye kayıt olduğu ifade edilmiştir.³³ Özellikle bu son nokta ağalarla siyasal parti ilişkilerinin ne kadar kudretli olduğunu göstermektedir. Bunlar partilerin ya mahallî kademelerinde ocak başkanı, bucak başkanı, il başkanı veya belediye reisliği gibi görevler almakta veya doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi'ne girmektedirler. Çizelge 24'de siyasal seçimlere halkın iştiraki gösterilmektedir. Bu çizelgeye göre seçimlere iştirak Doğu illerinde Batı illerine nazaran daha fazladır. Örneğin 1965 yılı milletvekili seçimlerinde Batı illerinde % 77'den fazla bir iştirak olmadığı halde doğu illerinde % 80-82 arasındadır. Diğer taraftan 1950'den 1965'e kadar seçimlere iştirak oranını incelediğimiz zaman, her iki grupta da seçimlere iştirak oranının azaldığını görmekte beraber, Doğu illerinde bu azalmanın daha az olduğunu söyleyebiliriz. O halde seçimlere katılma oranı

33. Ağaları Tanıyor musunuz?, **YÖN**, Sayı 4, 10 Ocak 1962.

Ağaların Bilinmeyen Tarafları, **YÖN**, Sayı 10, 21 Şubat 1962.

bahis: konusu olduğu zaman Doğu'da bunun Batı'ya nazar-
ran daha dinamik olduğu açıkça söylenebilir. Bu dinamizmi
ayakta tutan daha ziyade ağalar ve şeyhlerdir. 1945'ten son-
ra, zaten etraflarında çok nüfuzlu olan ağa ve şeyhler siya-
sal bir görevi de benimsemişler ve politikacılar için bir rey
kaynağı haline gelmişlerdir. Buradan yine problematik bir
noktaya gelebiliriz. Problemimizi ortaya koyarken şöyle de-
miştik. Toplumsal yapıyı temellendiren ve şekillendiren esas
faktör ekonomik imkânların dağılışıdır. Dolayısıyla toprak
dağılışı, buna paralel olarak toprağı işlemede kullanılan üre-
tim araçlarının dağılışı ve iş bölümü organizasyonudur. Top-
lumda diğer sosyal müesseseler bu temel faktörlere göre şe-
killenir. Nüfus kompozisyonunda aile yapısında, din
farklılaşmasında çevre ve dünyayı idrak etmede bu temel
faktörlerin rolü büyüktür. İşte burada siyasal kanaatların
belirmesinde de aynı temel faktörün etkilerini görüyoruz.
Ağa ve şeyh çok geniş toprakları, çok geniş insanları kontrol
ettiğı için kendi kanaatlarını köylülere de benimsetmektedir-
ler. Daha önceleri de belirttiğimiz gibi Doğu ve Güneydo-
đu'da çeşitli faktörlerin etkisi altında kahvenin gelişememe-
si, haberlerin merkezinin "Ağanın odası" olmasını zorunlu
kılmaktadır. Ve şehirde gerek piyasa ve fiyatlarla, gerek sos-
yal ve politik hayatla ilgili haberlerin hem şehirden gelişi,
hem de köy içindeki yayılışı daima ağanın denetimi altındadır.
Diğer taraftan ilişkilerini ağa veya şeyh ile devam ettiren
bir kımsenin onlar gibi düşünmesi zaten normaldir. Çünkü
bunlar oy kullanan köylü için bir izafet çerçevesi meydana
getirirler ve köylü bu çerçevenin dışına çıkamaz. Prof. Dr.
Nermin Abadan en son yayınladığı kitapta, bu bağımlılığa
göre rey kullanmayı gayet güzel bir şekilde ortaya koymak-
tadır.³⁴

O halde 1945 tarihinde, yani çok partili siyasal rejime
geçişle birlikte ağalar ve şeyhler iki yönden birden kuvvet al-
mışlardır. **Birincisi**, oy mekanizmasının kütlelere verilme-
siyle birlikte halkın değer kazanması, ağa ve şeyhin halk
üzerindeki geniş nüfuzlarını kullanarak siyasal partiler için
rey kaynağı haline gelmeleri, dolayısıyla siyasal iktidar için

34. Nermin Abadan, Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965
Seçimlerinin Tahlili, SBF Yayını, Ankara 1967, s. 246.

kiymetli bir kişi olmaya başlamaları; **ikincisi** de, siyasal iktidarın lütuflarına da mazhar olmaya başlayan ağa ve şeyhlerin halk önünde büsbütün kudretli kişiler haline gelmeleri. Bir madalyonun iki yüzü gibi görünen bu unsurlar daima birbirleriyle etkileşim halinde olup ağalık ve şeyhliğin daha kuvvetli bir şekilde müesseseseleşmesini sağlamaktadır. Bütün bu oluşum içerisinde ağaları zaman zaman sürgüne gönderen hükümet çatışma durumuna da gitmektedir. Burada Prof. Dr. Mübeccel Kıray'ın Tampon Fonksiyonlar teorisinin yine büyük bir geçerlik gösterdiğini görüyoruz. Buna göre gelişmenin yavaş olarak devam ettiği yerlerde toplum bünyesine dışardan ithal edilen müesseseler eski düzen içerisinde esas bünyesinden kaybederek işleme imkânları bulur. Ve yeni yeni anlamlar kazanır.³⁵ Türkiye'de de modern bir anlayış olan demokrasi hareketi feodal bir bünye içinde tatbik edildiği zaman böyle bir manzara ve farklılaşma ile karşılaşılıyor.

B. DİL-EĞİTİM-SİYASAL İLİŞKİLER ve TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞME

Daha önceki kısımlarda (Çizelge 18) gösterdiğimiz gibi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da halkın eğitim seviyesi çok düşük olup konuştuğu dil büyük ölçüde Kürtçedir.³⁶ Bu bakımdan bölgede, dini köklü olan Alevi-Sünni farklılaşması olduğu gibi Türk-Kürt farklılaşması vardır. Ve yine yukarılarda ifade ettiğimiz gibi, son zamanlarda Aleviler Kürtlerle, Sünniler de Türklerle birlikte anılmakta, yani birbirleriyle bütünleştirilmek istenmektedir. Halbuki Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürtlerin büyük bir kısmının Sünniliğin

35. Mübeccel Kıray a.g.e, s. 6.

36. Kürtçe konuşanlar aslında çizelge 18'de gösterilen sayılardan çok daha büyüktür. Bunu şahsi gözlemler ortaya koyduğu gibi bazı araştırmalar da doğrulamaktadır. *İbrahim Aksöz*, Doğu Anadolu'da Zirai İstihsal Faktörleri Arasındaki İlişkiler. Çizelge 20, s. 344. *Orhan Türkdoğan*, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kalkınmasında Sosyo-Ekonomik Faktörler, s. 274. Bu iki araştırma için bk. Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Semineri, TTO, Ankara 1967, Barbara and George Heling Rural Turkey, İFY, İstanbul 1958, s. 8.

Şafii mezhebindendir.³⁷ Yine bundan önceki bir çizelgede gösterdiğimiz gibi çevrede özellikle pilli radyolar büyük ölçüde gelişmektedir. Gerek Türkçe bilip bilmeme durumu, gerek Türkiye radyolarının etki alanları göz önüne alındığı zaman, bu yurttaşların Kürtçe yayın yapan yabancı istasyonları dinleyecekleri muhakkaktır. Zira bizim göçebe bir Kürt aşireti üzerinde yaptığımız çalışmada, Ankara ve Van radyolarının hiç dinlemediğini, Tahran, Erivan ve Bağdat radyolarının Kürtçe yayınlarının sıra ile % 35.1, % 51.3, % 5,4 oranında dinlendiğini tespit ettik.³⁸

Bütün bu bilgilerin ışığı altında Doğu ve Güneydoğu ille-
rimizde kurulan çeşitli radyo istasyonlarının pratik ne gibi bir amacı olabilir. Bu radyo istasyonlarının esas amacı, halkın Kürtçe yayın yapan radyolara itibar etmeyip Türkçe yayın yapan istasyonları dinlemesidir. Fakat Türkçe bilmeyen, büyük ölçüde Kürtçe konuşan bir vatandaş topluluğu için Türkçe yayın yapan ve hiçbir eğitici rolü olmayan radyo istasyonlarının değeri nedir?

37. Türkiye'de Kürtlerin sayıları ile ilgili kesin rakamlar mevcut değildir. Yalnız istatistiklerde Kürtçe konuşan nüfus ile ilgili bazı rakamlar vardır. Fakat bunlar da güvenilir olmaktan çok uzaktır. Aynı şekillerde mezheplerle ilgili olarak da hiçbir rakam bilmiyoruz. Köy İşleri Bakanlığı'nın Köy Envanter Etüdləri'nin birincisi olan Bingöl'de hem çeşitli mezheplere ait sayıları, hem de dil gruplarına ait sayıları bulabiliyoruz. Fakat bakanlığın ondan sonra yayınladığı Muş, Bitlis, Tunceli, Ağrı, Diyarbakır, Hatay, Mardin, Erzurum, Kars illeri için yalnız mezheplerle ilgili rakamlar verip Kürtlerin sayısını bildirmemekte ve çizelgenin o sütununu iptal etmektedir. En son yayınlanan Urfa, Siirt, Elâzığ, Malatya ve Adıyaman illeri içinde adı geçen 40 numaralı çizelgedeki bütün sütunları iptal edip sadece Müslüman ve Hristiyan diye bir ayırım yapmaktadır. Bakanlığın 40 numaralı çizelgeyi kuşa çevirmesinin mantığı kolayca anlaşılır cinsten değildir. Bakanlık bu tutumu ile gerçeklere bir perde çekiyor ama o gerçek fiiliyatta kendini daima hissettiriyor. Çünkü toplumun kendi gelişim kanunları her zaman üstündür. Zira bugün Türkiye'de fiili olarak problem yaratan unsurlar, nüfusun Hristiyan-Müslüman diye ayırımından değil Kürt-Türk, Alevi-Sünni diye farklılaşmasından doğmaktadır. Bu bakımdan sosyolojik olarak Hristiyanların sayısının değil bu sayıların bilinmesi daha mühimdir.

38. *İsmail Beşikçi*, a.g.e., s. 205.

Sosyolojik bakımdan dilin önemi, sosyal gruplar arasındaki haberleşmeyi ve anlaşmayı temin edip sosyal hareketliliği arttırmada ortaya çıkmaktadır. Sosyal hareketliliğin sağlanması ise toplumun dışarıya açılıp farklılaşması, dış faktörlerle bütünleşmesi ve modernleşmesi bakımından çok önemlidir. Yine yukarıda adı geçen araştırmamızda belirttiğimiz gibi, bizzat Kürt dilinden dolayı bu bütünleşme daha ziyade Ortadoğu toplumlarıyla olmaktadır. Bugün Kürt etnik grubu daha ziyade Türkiye'de "2.5 milyon", İran'da (1.5 milyon) ve Irak'ta (yarım milyon) bulunmaktadır. Özellikle Irak'ta ise büyük bir siyasi kudret haline gelmeye başlamıştır. Bu bakımdan Muzaffer-Erdost'un "Şemdinli Röportajı"nı büyük bir dikkatle ele almak gerekmektedir. Daha ziyade bir inceleme karakteri gösteren bu çalışmanın neticesi, her ne kadar Türkiye'nin İran ve Irak hudut boyunu ilgilendiriyorsa da bazen iç kısımlarda da etkisini hissettirmektedir.

Bu incelemede Şemdinli bölgesinin toplumsal ve ekonomik yapısı ele alınıp özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında ve Birinci Cihan Harbi'nde bölge üzerinde çeşitli yabancı devletlerin çıkarlarının çatışması, bu arada dini faktörlerin ve aşiret zihniyetinin bu çıkarlar uğruna çatışma alanına sokulması; 1926 Şeyh Said, 1929-1930 Şemdinli, Ağrı, Erçiş; 1937 Dersim İsyanları ve bu çatışmaların toplumsal ve ekonomik yapıya olan etkileri gösterildikten sonra, bugün olup bitenler etrafı bir şekilde analiz ediliyor. Yazara göre Şemdinli bölgesinde kültür ve sosyal yapıyı şekillendiren esas kaynak Türkiye'de olup biten olaylar, Türkiye'nin eğitim ve kültür stratejisi değil Türkiye hudutları dışında cereyan eden birtakım aktüel olaylar ve merkezi dışarda olan bazı haber kaynaklarıdır. Hemen hemen hepsi de kuzey Irak ve İran'da cereyan eden bu aktüel olayları belirtmeden önce bölgenin genel sosyal karakteri üzerinde birkaç söz söylemek yerinde olur.

1. Devlet Komşuluğu Yerine Aşiretler Arası Komşuluk

Bölgede siyasal hudutların tam belirlenmemiş olması veya ırmak, dikenli tel, sınır taşı gibi belirgin siyasal hudutların bulunmaması, adı geçen bu ülkelerdeki çeşitli aşiretleri ge-

rek kültürel, gerek sosyal, gerek ticari ve gerekse askeri olarak daima karşı karşıya getirir. Diğer taraftan aynı arazi ve coğrafya şartlarının, aynı sosyal ve kültürel faktörlerin, aynı ekonomik imkânların, bu ülkelerin Türkiye'ye sınır olan bölgelerinde de aynen devamı, maddi olarak böyle bir sınırı olsa bile, sosyolojik bakımdan bunun varlığını hükümsüz kılmaktadır. Dolayısıyla komşuluk, akrabalık, ticari ilişkiler hudut tanımadan gayri resmi olarak da aynen devam eder.

2. Dünyevileşen Barzan Aşireti, Dünyevi Değerleri Kabul Etmeyen Sofiler ve Seyitler

Bölgede hakim olan dış aktüel etkilerden birincisi Barzan Aşireti'nden gelmektedir. Barzan Aşireti'nin Reisi Molla Mustafa Barzani, 20-25 yıllık bir zamanda, Kuzey Irak'ta, Irak hükümetine karşı bağımsız bir devlet kurmak çabasıdadır. Bu arzusunu, Irak hükümeti temsilcileriyle yaptığı çeşitli siyasal gelişmeler sonunda elde edemeyen Barzan Aşireti bunu zor kuvveti ile gerçekleştirmek için askeri bir harekete girişmiştir. İşte, sözü geçen aşiret, Molla Mustafa Barzani'nin liderliği altında 1958 yılından, yani Kasım iktidarının bir ihtilalle sona erişinden beri, Irak Hükümeti ile askeri bir savaş halinde olup, Barzan'ın bu hareketi İran, Türkiye ve Suriyenin hududa yakın yerlerdeki birçok aşiretler ve gruplar tarafından, gerek bizzat harekete iştirak ederek, gerekse lojistik bakımdan desteklenmektedir. Barzan Aşireti dünyevileşmiştir. Ve çeşitli yenilikleri ve değişimleri kabul eden bir duruma gelmiştir. Bu yenileşmede onun liderinin Rusya'ya gitmesi (1945), orada uzun zaman kalması, Rus ihtilal mektebinde okuması, oradan Kurmay Albay olarak mezun olup Irak'a dönmesinin ve ihtilalci fikirlerini grubuna aşılmasının büyük rolü vardır. Bu bakımdan Kuzey Irak'taki askeri harekâtı ekonomik baskıların yanında birtakım sosyal ve siyasal değişmelerin ortaya çıkardığı bir bunalm olarak da nitelendirmek yerinde olur kanaatindeyim. Kuzey Irak'ta Barzan Aşireti karşısında dünyevi değerleri ve yenileşmeyi kabul etmeyen, daima ibadetle meşgul olup, günlük olaylarla ilgilenmeyen kendi içine kapalı, tamamen dine dayanan bir aşiret daha vardır. Bu Baradost Aşireti'dir.

Bu aşiretin üyeleri sofidir. Bunların Reisi Şeyh Reşit, aşiret üyelerine daima ibadetle meşgul olmalarını, gelecek dünyalarını, yani ahiretlerini hazırlamalarını öğütlemektedir. Nakşibendi Tarikatı'nın kurucusu ve geliştiricisi olarak görünen Baradost Aşireti dünyevi işlerden elini ayağını çekmekle, Barzan Aşireti'ne tamamen zıt bir değer sistemi içinde bulunmaktadır. Bu bakımdan toplumsal yapının kuruluş ve işleyişi tamamen dine ve dini kurallara göre şekil almaktadır. Bu tarikatın şimdi devam ettiricisi olan Şeyh Reşit'in, gerek Irak'ta gerek İran ve Türkiye'de birçok müritleri vardır.

Şemdinli bölgesine üçüncü dış etki seytitlerden gelmektedir. Köklerini ta Kureyş Kabilelerine, yani Hz. Peygamber soyuna kadar götüren seytitler, İran'da oturmaktadır. Seyitlerin reisleri Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bölgede beliren çeşitli isyan hareketlerinde parmağı olan kişilerdir. Fakat Türkiye'ye girmeleri ve oturmaları yasak olan bu kişilerin bölge ile ilişkileri tamamen feodal ilişkiler olarak devam etmektedir. Yani bu kişiler İran'da oturmaktadırlar ama, Türkiye'de mülkleri vardır. Bu mülkleri sayesinde halk üzerinde yine hükümranlıklarını sürdürmektedirler. Bu etki o kadar derindir ki hazine arazisini kiralayan ve işleyen köylüler bile hâlâ ettikleri mahsûlden bir kısmını nakdi vergi olarak adı geçen kimselere vermek zorunluluğunu duymaktadırlar. Bu grupta da topluma esas şeklini veren kaide ve kurallar kaynağını dinden almaktadır.

3. Dış Aktüel Etkilerin Çatışması

Muzaffer Erdost bölgenin ekonomik ve toplumsal olaylarına hakim olan dış aktüel etkileri belirgin örnek olaylarla gösterdikten sonra,³⁹ bu aktüel etkilerin çatışmasını da büyük bir ustalıkla ele almaktadır. Özellikle dünyevi değerleri ve yenileşmeyi kabul eden Barzan Aşireti ile dışarı açılmayı, dış faktörlerle bütünleşmeyi ve dünyevi değerleri kabul etmeyen Baradost Aşireti yani sofiler daima çatışma halindedirler. Fakat, aslında dini temele dayanan bu çatışma zamanla siyasal bir hal almış ve siyasal bir karaktere bürünen bu çatışma askeri olarak da patlak vermiş ve Ortadoğu'nun

39. Muzaffer Erdost, Şemdinli Röportajı, YÖN, Sayı 179, s. 12,13.

siyasal ve sosyal dinamizminde önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Aşiretler arası sosyal ve siyasal çatışmalarda, Irak hükümetinin, birini diğerine karşı tampon olarak kullanması da, siyasal çatışmanın askeri hale gelmesinde büyük rol oynamıştır. Yani Kuzey Irak'taki hareket aslında Barzan ve Baradost aşiretlerinin çatışmalarından başka birşey değildir. Fakat bu çatışmalarda hükümet Barzan Aşireti'ni yıpratmak için Baradost Aşireti'ni desteklemekte ve çatışma, Barzan Aşireti ile Irak hükümeti arasında oluyormuş gibi görülmektedir. Her ne kadar son Ortadoğu savaşı dolayısıyla bu harekât dinamizm ve aktüalitesinden kaybetmiş, kamuoyunu ikinci, üçüncü derecede meşgul eden bir konu haline gelmiş ise de tekrar dinamizm kazanması ve kütleleri uğraştırmaması için hiçbir sebep yoktur.

Yukarıda belirtilmeye çalışılan bu aktüel etkiler Türkiye'nin hudut boyu halkı üzerinde de etkisini aynen göstermekte ve çatışma fert zihninde aynen devam etmektedir. Siyasal hudutlarımızın dışında cereyan eden bu çatışmaların Türkiye'de aynen devam etmesini mümkün kılan faktör özellikle ticarî ilişkilerdir. Yukarıda belirtildiği gibi coğrafi, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler siyasal hudutları tanımadan, gayri resmi olarak aynen devam etmektedir. Zaten arazi ve coğrafi şartlar, halihazırda başka bir ilişki çeşidinin devam etmesini de mümkün kılmamaktadır. Örneğin Şemdinli'nin bir köyünde, örneğin (Rubaruk, Bigolta) gaz, tuz, şeker, basma, pazen vs. gibi temel tüketim maddelerine ihtiyacı olan bir kimse bu isteğini kendisine en yakın mesafede olan Şemdinli'den sağlayabilmesi için, katır üstünde en aşağı iki gününü harcaması gerekmektedir. Arazi o kadar zor ve çetindir ki çoğu yerde hayvanın hareketini bile engellemektedir. Buralarda yol denen bir altyapı hizmetinden söz bile edilemez. Bu bakımdan kuş uçuşu gayet kısa görünen bu madde mesafeleri, fiiliyatta fevkalade uzun bir hal almakta, çok sayıda dağların zirvelerine çıkıp vadilere inmeyi gerektirmektedir. Kışın ise ulaştırma imkânlarının sözünü bile etmek hatalıdır. Bizim tarafta coğrafi şartlar bu merkezdeyken, Kuzey Irak tarafında gayet elverişlidir. Bir kere köylerimizin o tarafa yakınlığı, 2 gün yerine iki saatlik bir zaman içinde temel tüketim maddelerinin sağlanmasını mümkün kılmaktadır. Diğer taraftan Kuzey Irak'ın hudut

boyarında büyük köylerin bulunması, köylerin çeşitli tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak kapasitede olmaları, yol durumlarının elverişli olması, ticari ilişkileri daha fazla artırmaktadır. İşte bu sebeplerle hudut boyundaki köylerimizin ticari ilişkileri daha ziyade İran ve Irak'la gayri resmi olarak devam etmektedir. Çeşitli ticari ilişkiler sırasında Kuzey Irak'ta hakim olan sosyal ve siyasal çatışmalar bizim halka da geçmekte Şeyh Reşit, yani Baradost Aşireti ile ilişkilerde bulunanlar onların dünyevi olmayan değerlerini, Barzan taraflarıyla ilişkilerde bulunanlar ise dünyevileşen ve ihtilalci olan değerleri kabul edip çatışma haline gelmektedir. Böylece Kuzey Irak'ta cereyan eden aktüel olaylar çeşitli sosyal ve ticari ilişkiler kanalıyla bir izafet çerçevesi görevi görüp, olaylar zihinlerde beliren bir çatışma olarak devam etmektedir. İran'dan gelen seyitlerin etkisi ise daha ziyade feodal mülkiyet ilişkileri olarak belirlemektedir.

Bölgedeki halkı başlıca üç sosyal ve ekonomik tabaka olarak ele almak mümkündür. Bunların biri temelde olan halk, diğeri Abbasi soyundan geldiklerini iddia eden ve beylik için çarpışan derebeyler, diğeri ise Hz. Peygamber soyundan geldiklerini iddia eden seyitlerdir.⁴⁰ Bu tabakalaşma insanın toprak ile olan ilişkilerinde büyük farklılaşmalar meydana getirmekte ve mülkiyet ilişkilerini etkilemektedir. Bu etki beylik, reislik gibi sosyal müesseselerin seyitlik gibi dini bir müessese ile birleşmesiyle mülkiyet farklılaşması, halkın aleyhine daha fazla olarak derinleşmektedir. İşte toprak ve insan ilişkilerinden doğan bu dengesizlik dış aktüel olaylarla birlikte tekrar çatışma haline gelmektedir. Çünkü toprak verimsiz, nüfus hızlı bir artış göstermekte ve sosyal yapıya hakim olan kültürel değerler halkı büyük ölçüde pasif kalmaya zorlamaktadır. İşte toplumsal yapıdaki dengesizliğin ortaya koyduğu çatışma dış aktüel etkenlerle tekrar çatışma alanına girmesi halkın elverişsiz bir ortamda bocalatıp durdurmaktadır. Bu noktada Muzaffer Erdost fevkalade önemli olan bir problematik noktaya dokunarak, böyle bir çatışma ortamında halkın siyasal ve sosyal kararlarının ne

40. Muzaffer Erdost, a.g.e., **YÖN**, Sayı 180, s. 11-13.

olabileceği sorusunu yöneltip, halkın henüz hiçbir karara sahip olmadığını belirtiyor. Gerçekten burada bu soruya daha bilimsel ve gerçekçi cevaplar verebilmek için uzun vadeli ve derin analizler yapmak büyük bir zaruret halinde ortaya çıkıyor.⁴¹

41. *Ismail Beşikçi*, Doğu ve Güneydoğu Kalkınma Mitingleri dolayısıyla "şemdinli Röportajı" zerine, 6,7 Aralık 1967, **Akşam**.

MİTİNGLERE HALK KATILIŞLARI PARTİLERİN ve HÜKÜMETİN TUTUMU

Halkın mitinglere katılması genel olarak geniş çapta olmuştur. Özellikle Diyarbakır, Silvan, Siverek, Batman ve Ankara mitinglerine çok büyük bir kalabalık katılmıştır. Özellikle halk tarafından miting sırasında öne sürülen şu konuşmalar, halkın ekonomik, sosyal ve siyasal hayatın bilincine vardığını göstermektedir: "Ağrı Milletvekili Kasım Küfrevi ağamız, şeyhımız, milletvekilimiz Kasım Küfrevi, Doğu, Batı dengesizliği diye bir problem olmadığını, Anadolu'nun Doğu'sunun da Batı'sının da bir olduğunu söylemiş ve bunu meclis kürsüsünden ilan etmiş." Kasım Küfrevi'nin böyle konuşması normaldir. Çünkü halkın olayların bilincine varıp, daha rasyonel bir şekilde değerlendirmesiyle Kasım Küfrevi'nin saltanatında da çözümler meydana gelecektir. Kasım Küfrevi bu düzenin değişmesini hiç istemez. Çünkü fakir, fukara halkın dışından tırnağından artırarak, şeyhindir, ağandır diye götürdüğünü, Ankara'da, İstanbul'da, Paris'te yiyen Kasım Küfrevi'dir. Elbetteki Kasım Küfrevi bu düzenin değişmesini istemeyecektir. Ve ona göre elbette bir Doğu, Batı dengesizliği olmayacaktır. Yine Ağrı'da kaçakçılıkla ilgili bir konu tartışılırken, vatandaşlardan biri şu iddi-

ayı ileri sürmüştür. “Doğu’da özellikle İran ve Irak sınırlarında geniş çapta kaçakçılık yapılmaktadır. Devletin kaçakçılıkla mücadele kanunları vardır ve bu mücadele yapılmaktadır. Fakat bu mücadele üstünkörü olarak yapılan ve sırf göz boyamadan ibaret bir mücadeledir. Çünkü, bir kere sınır boylarında bazı köy ve kasabaların geçim tarzları, tamamen kaçakçılığa dayanmaktadır. Örneğin Doğu Beyazıt’ta, halkın büyük bir kısmının geçim tarzını kaçakçılık meydana getirmektedir. Diğer taraftan Türkiye ile İran ve Irak arasındaki fiyat farkı bu olayı daima teşvik etmektedir. Hükümet bu olup bitenlerin farkındadır. Fakat göz yummaktadır. Çünkü hükümet, kaçakçılıkla geçinen bu halkın bu faaliyetlerini engellediği andan itibaren halk hükümete baskı yaparak yeni geçim kaynakları talep edecektir. Halbuki şimdiki düzende sınır boyundaki bu halklar hükümete ihtiyaç duymadan kendi geçimlerini devam ettirip gidiyorlar.”

Mitinglerde ileri sürülen ve halkın sık sık öne sürdüğü bir fikir de Batı’daki ağalarla ilgilidir. Bu konuda 55’lerden Faik Bucak’ın sözleri sık sık tekrarlanmaktadır. “Madem ki toprak reformu diyoruz, mademki sosyal adalet diyoruz da aklımıza niçin Kasım Ağa (Gülek), niye Cavit Ağa (Oral), niye Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, niye Hacı Ömer Ağa ve daha bunlar gibi yüzlercesi gelmiyor, bunların toprakları bizimkilerden yüzlerce defa büyük, ya İstanbul’daki sermaye ağaları bunlar sanki daha mı az ağa.” Mitinglerden önce, mitingler sırasında ve mitinglerden sonra kamuoyunu dinamik ve hareketli tutan sorunlardan biri de Milli Yol ve Ötüken dergilerinin yayınları ile ilgilidir. “Türk milletinin başını belaya sokmadan, kendileri de yok olup gitsinler; nereye mi? Gözleri nereyi görüyor, gönülleri nereyi çekerse oraya gitsinler, İran ve Pakistan’a, Hindistan’a Barzanî’ye gitsinler. Birleşmiş Milletler’e baş vurup Afrika’da yurtluk istesinler. Türk ırkının aşırı sabırlı olduğunu fakat ayrıntı kabardığı zaman Kağan Aslan gibi önünde durulmadığını, ırkdaşları Ermenilere sorarak öğrensinler de akılları başlarına gelsin”¹ Ötüken dergisinde yayınlanan bu yazı birçok çevrelerde tepkiler uyandırmıştır. Bu yazıyı protesto eden bildiriler yayınlanmıştır. **Kim kimi kovuyor? Hodrimeydan** deyimini altında

1. Atsız, Ötüken, Sayı 28-29.

kamu oyuna sunulan ve 19 Doğulu Yüksek Tahsıl Derneği'nin imzasını taşıyan bildiride şöyle denilmektedir: "Kim kimi yok ediyor? Kim kımın başını belaya sokuyor? Ve kim kimi kovuyor? Tarihin en eski çağlarından beri bu topraklar üzerinde yaşayanları, bu topraklardan kovacak bir kuvvet ne olmuş ne de olacaktır. Asıl kovulacaklar halkları birbirine düşürmek emelinde olan hayalperestlerdir. Doğulu gençler olarak "Kürt davasını kurt kurnazlığı ile Türkiye'nin Doğu illeri davası halinde illeri sürmek niyetinde değiliz. Doğu'nun geri kalmasının nedenleri arasında ekonomik sömürünün devamı için vatandaşlar arasında mevcut ırk, dil, din ve mezhep farklarını istismar ederek onları düşman kamplara bölmek isteyen zihniyetin karşısındayız. Manevi sömürünün politik alandaki yansıması faşizmi, ırkçılığı ve ümmetçiliği nefretle reddediyoruz. Türkiye'de anayasa çerçevesinde beraberliği ve kardeşliği tesis etmek şiarımızdır." Yine Milli Yol dergisinde yayınlanan yazıda Hakkâri bölgesinde yaşayan Kürtlerin içine Orta Asya'dan Kırgızların getirilip yerleştirilmesi savunulup, şöyle denilmektedir. "... Jandarmalar, ordu birlikleri boşuna taban tepir dururlar ve hiçbir şey değişmez. Oraları iyi bilenler bu hali çaresiz sayarlar. İklim şartı, dağların durumu, yol durumu vb. bu hali mukadder kılıyor derler. O topraklar harita üzerinde bizimdir. Hakikatte değil. Oralarda yalnız devlet nizamları değil Türklük de iğretidir. Daha doğrusu yok gibidir. O çorak, sarp dağlık yerler devletin yalnız parasını yer o kadar. Ve boşuna yer. Onlardan devlete ne sevgi, ne destek, ne de kuvvet gelir. Halbuki bu durumun çaresi vardır. Keskin kılıç gibi müessir, Kristof Kolomb'un yumurtası kadar açık ve kolay bir çare -oraya Kazak, Kırgız göçmenlerini silahlarıyla olduğu gibi yerleştirmek..."² İşte yukarıda bahsettiğimiz bildiride bu görüş de protesto edilip "Bilinmelidir ki, Hakkâri ne bir hapis-hane, ne bir tımarhane ne de ıslahhanedir. Türkiye için İstanbul ne ise Hakkâri de odur. İslah edilecekler buralarda yaşayan vatandaşlardan ziyade bu sapık ideolojileri savunanlardır"³ denmektedir.

2. *İsmet Tümtürk, Milli Yol*, Sayı 14, 20 Nisan 1967, Sayı 15.

3. Bildiride, bildirinin tarihi ve nerede basıldığı belli değildir.

İşte yukarıda görüldüğü gibi Milli Yol ve Ötüken dergilerinin yayınları gerek naiting öncelerinde gerek miting sırasında büyük bir protesto ile karşılanmış, kamuoyunu dinamik ve hareketli tutan faktörlerden biri olmuş ve bu yayınların anayasanın hükümlerine kesin olarak aykırı olduğu halde hükümet tarafından niçin takibata uğramadıkları ve niçin cezalandırılmadıkları sık sık şikayet edilmiştir.

Mitingler süresince bu ve buna benzer görüşler aşağı yukarı aynı biçimlerde ifade edilmiştir. Bunlar ise mitinglere hakim olan havanın dinamik olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan çevrelerinde ağa olarak bilinen bazı kimseler ya doğrudan doğruya mitinge katılmışlar veya telgraf gibi bazı vasıtalarla miting tertip komitesine başarı dileklerini bildirmişlerdir. Bu arada Silvan'da birçok köyün sahibi olarak bilinen İskan Azizoglu ve Yusuf Azizoglu'nun faaliyeti⁴ dikkate değer özelliktedir. Diğer taraftan Hazro eşrafından bir ailenin oğlu olan üniversite öğrencisi Turgay Budak "Doğu ve Güneydoğu Yüksek Tahsil Talebe Cemiyeti" başkanı olarak katıldığı bütün mitinglerde Doğu ve Batı dengesizliğine işaret etmiş ve Doğu'da çeşitli nedenlerin etkisiyle Ortaçağ arttığı bir düzenin devamından şikayet etmiştir. Şu söz ona aittir: "Kalkınma Batı'ya fabrika, Doğu'ya hapishane yapmakla olmaz. Doğu ezilmiş ve uyutulmuştur. Hükümet Hakkâri'ye 7,5 milyon liralık bir hapishane yapıyor. Bu belki Hakkâri'de yapılan en büyük ve en pahalı yatırımdır. Köyler okulsuz dururken, okulları olan köylere öğretmen gönderilmezken sosyalizasyonun ortaya çıkardığı sağlık ocakları doktor yüzü görmemişken hapishane için yatırılan 7.5 milyonun mantığı nedir?"⁵ Kendi çevrelerinde ağa olarak bilinen bu kimselerin mitinglere uzaktan veya yakından iştirak etmeleri, miting tertip komitelerinin faaliyetlerine katılmaları tarafımızdan anlamlı bulunmuştur. Bu katılmayı, ağalık düzeninin değişmesi gerektiğine bazı ağaların bile inanmış oldukları ve köklü reformlara karşı çıkmayacakları şeklinde yorumlayabiliriz.

Mitinglere karşı siyasi partilerin tutumuna gelince: Mi-

4. 19 Kasım 1967, **Cumhuriyet**.

5. 19 Kasım 1967, **Cumhuriyet**.

tinglere ilgili gösteren tek parti TİP'dir. Mitingler başladığı andan itibaren ciddiyetle takip etmiş ve Parti Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, merkez yönetim kurulu üyelerinden Behice Boran, Tarık Ziya Ekinci birçok mitinglere iştirak edip konuşmuşlardır. TİP'in mitinglere ilgi göstermesi kanaatimce çok olumlu bir olaydır. Çünkü miting tertip komitelerinin bazıları Doğu Mitingleri'ni sırf Doğu sorunu olarak ele alıp, Türk kamuoyuna müstakıl bir Doğu problemi varmış gibi göstermeye çalışmışlardır. Halbuki TİP'nin Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Tarık Ziya Ekinci gibi ileri gelen şahsiyetleri müstakıl bir Doğu problemi olmadığını, Doğu sorununun katı surette Türkiye'nin genel kalkınma sorunları içinde çözümlenmesi gerektiğini her zaman ifade etmişlerdir. Zaten gaye gerek Doğu'da gerek Batı'da emekçi halkı kurtarmak ve onu bir varlık haline getirmektir. Doğu sorununun müstakıl bir sorun olarak değil de Türkiye'nin genel kalkınma sorunları içinde bütünleştirilerek verilmesi, Kürtçülük gibi bazı maksatlı politik çıkarların aleti olmaktan kurtarıp, gerçekçi bir temel ve anlayış üzerine oturtmuştur.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da mitinglerin devam ettiği günlerde önemli bir olay da TİP ve CKMP başkanlarının⁶ CHP Genel Sekreteri'nin⁷ ve AP'nden bir heyetin⁸ Doğu ve Güneydoğu Anadolu gezisine çıkmasıdır.

TİP'nin mitinglere karşı tutumunu yukarıda belirtmiştik. Diğer partilerin mitinglere iştiraki doğrudan doğruya olmamış yalnız mitingler hakkında kanaatlerini bildirmişlerdir. Örneğin CHP ileri gelenlerinden Kemal Satır, Mardin'deki konuşmasında şunları söylemiştir:

"Biz parti olarak bu toplantıları ciddiyetle takip ettik. Bu toplantılarda vatan bütünlüğüne karşı iç ve dış tehditlerin olup olmadığını izledik. Sevinerek ve gururla ifade ediyorum ki, bölgenin vatanperver ve kahraman çocukları vatan bütünlüğünün mutlak savunucularıdır. Büyük toplantılara, bünyeleri icabı, bu toplantılara istismarcılar, bulanık suda balık avlamak isteyenler sı-

6. 17 Ekim 1967, **Akşam**.

7. 10 Ekim 1967, **Cumhuriyet**.

8. 18 Ekim 1967, **Cumhuriyet**.

zabilir. Bunların yarattıkları bir iki hadise olsa bile, bunu bölgeye teşmil etmek haksızlık olur. Kahraman vatan evlatlarına ihanet olur.”⁹

CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, CKMP Genel Başkanı Alpaslan Türkeş muhtelif yerlerde yaptıkları konuşmalarında mitingleri halkın kendi çıkarları için galeyana gelmesi şeklinde yorumlamalarına rağmen TİP'nin işe karışmasından dolayı endişeli olduklarını belirtmişlerdir.¹⁰

İktidar partisi, yani hükümet ise başlangıçtan itibaren büyük bir dikkatle izlemiş, fakat mitingleri düzenleyenleri memleketi bölücülükle ve vatana ihanetle suçlamış, halkı bu mitinglere katılmamaya davet etmiştir. Örneğin Doğu illerinde yaptığı bir gezi sırasında Bingöl, Urfa, Tunceli gibi illerde konuşan AP Genel Başkan Yardımcısı Talat Asal “Mitingleri tertipleyenler art niyetli kimselerdir, gayeleri vatanı bölmek milleti birbirine düşürmektir. Bunların yaptığı doğrudan doğruya vatan hainliğidir” demekte ve beş yıllık kalkınma planları gereğince Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yapılan ve yapılacak olan yatırımlardan örnekler vermektedir.¹¹ Hükümet yani iktidar partisinin mitingler hakkındaki bu görüşü çeşitli kuruluşların bildirileriyle ve davranışlarıyla daima reddedilmiştir. Örneğin 19 Doğulu Yüksek Tahsil Öğrenci Derneği Temsilcileri TMTF'da düzenledikleri bir basın toplantısında mitingler hakkındaki yayınlara cevap vermişler “mitingler hiçbir partinin amacına hizmet için yapılmıyor. Mitinglerimizi bölücülükle suçlayan ve uydurma bildiriler yayınlayanlar sadece zavallılardır. Yıllardan beri üniversal sömürücülerle işbirliği halinde kendi ulusunu sömüren, şartlandırılmış, yarasa tipi insanlar halkımızın uyanışı ve kendi durumunun bilincine varışı karşısında zavallılıklarıyla mutad davranışlarına başladılar. Doğu'da yapılan mitingleri parmaklarına doladılar, bunlara karşı hayali kuruluşlar bildiriler yayınladılar, bunları parti merkezlerinde bastırıp dağıttılar. Ve bizleri ağır şekilde suçladılar. Bu bildi-

9. 11 Ekim 1967, **Cumhuriyet**.

10. 18 Ekim 1967, **Cumhuriyet-Akşam**.

11. 22 Ekim 1967, **Cumhuriyet**, 28 Ekim 1967, **Cumhuriyet**, **Akşam**, **Son Havadis**.

riyi yayınlayanlar bizim gibi basın toplantısı yapsınlar, kim olduklarını kamuoyu öğrensın.¹² "Diğer taraftan TMTF'da Doğu kalkınması ile ilgili **Doğu ve Güneydoğulu kardeşlerimiz**" başlığı altında şunu söylemektedirler. "Tüm geri kalmış ülkelerin sömürülmesi yanında, emperyalistler ve kendi içinde olanlar seni sömürerek, seni hayvanlarla bir odada yatmaya mecbur etmişlerdir. Senin varlığını hazmedemeyenler sana isim bulma gafleti içine düşmüşlerdir. Tanrı huzurunda yemin ederiz ki Türkiye'nin ezilen vatandaşlarının kalkınma savaşında daima beraber olacağız."¹³ Mitinglere karşı hükümetin merkezi kademelerinin tutumu karşısında buna paralel olarak mahalli idarelerin tutumları da dikkate değer özelliktedir. Özellikle valiler miting tertip komitelerine karşı büyük bir engel olarak çıkmışlar. Tunceli'nde olduğu gibi mitinge katılmak için diğer illerden gelen yurttaşların arabalarının yolu kesilmiş, Ağrı'da olduğu gibi kamuoyunun dikkatini mitinglerden başka yönlelere çevirmek için güreş müsabakaları ve at yarışları düzenlenmiş ve memurlara mitinglere katı surette iştirak etmemeleri ve konuşulanları dinlememeleri emredilmiştir. Diğer taraftan mitinglerde geniş çapta jandarma ve polis kullanılmıştır. Miting yapılan herhangi bir yerin polis ve jandarma örgütü mitingden bir gün önce diğer illerin polis ve jandarma imkânlarıyla geniş çapta desteklenmiş, şehirlerde büyük polis ve jandarma kalabalığı görülmüştür. Bu durum Ankara mitinginde konuşan Kemal Fevzi Bingöl (öğrenci) tarafından "Bu mitinglerde bir kişiye üç polis ve jandarma düşüyordu"¹⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Bu bakımdan mitingler iktidar partisi yani hükümet tarafından olumsuz bir şekilde karşılanmıştır.

I. MİLLİYETÇİLERİN KARŞI MİTINGİ

Türkiye'de sağcı-milliyetçi akımların bünyesinde topladığı 40 kadar teşekkül Doğu ve Güneydoğu mitingleri hakkında ortak bir bildiri yayınlarak "memleketi bölmek için faaliyet gösteren zihniyete her ne surette olursa olsun, daima

12. 28 Eylül 1967, **Cumhuriyet**.

13. 24 Eylül 1967, **Cumhuriyet**.

14. 19 Kasım 1967, **Cumhuriyet**.

karşı olacağız” demişler¹⁵ ve bir miting düzenleyeceklerini bildirmişlerdir. “Anadolu Şahlanma Mitingi” denilen ve Erzurum’da yapılan bu miting Esnaf Dernekleri, Komünizmle Mücadele Dernekleri, MTTB Erzurum Yürütme Kurulu ve Milliyetçi Öğretmenler Birliği tarafından düzenlenmiştir. Bu mitingin parolası “Gitmeden Din, İman Mahvolmadan Vatan, Davran”dır. Mitingde döviz kullanılmamıştır. Diğer mitinglerde bilimsel olarak Doğu-Batı dengesizliği, Doğu’nun geri kalmışlığının nedenleri, dengesizliği gidermek için neler yapılması gerektiğini bilimsel olarak ifade edildiği halde bu mitingde, sadece “Komünistler Geliyor”, “Din Elden Gidiyor”, “Milli Bütünlüğümüz Parçalanıyor” gibi sloganlarla halk bir an için heyecana getirilmiştir. Aslında geleneksel bir toplumun dışarıya açılmasında, farklılaşmasında, dış faktörlerle bütünleşmesinde ve modernleşmesinde yukarıda sayılan faktörler değil “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Geri Kalmışlığını Protesto” mitinglerinde söylenenler belirleyici olmaktadır.

II. MİTINGLER GÜDÜLEN SİYASETİN FORMÜLE EDİLMESİNİ ETKİLEYEBİLİR Mİ?

Erzurum’da milliyetçi sağcı gruplar tarafından düzenlenen “Anadolu Şahlanma Mitingi”nden sonra “Doğu’nun Geri Kalmışlığını Protesto Mitingleri”nin 7.’si Ankara’da yapılmıştır. Bu mitingde Doğulu gençlerden Fikret Arıkan, özetle şunları söylemiştir:

“Doğu’da Kürtçülük değil, Kürtçe konuşan Türk vatandaşları mevcuttur. Doğu Mitingleri’nde bölücülük yapıldığı iddiaları doğru değildir. Doğu’nun sorunlarının Batı’ya nazaran gelişmemesinin nedenlerini devletin resmi istatistiklerine dayanarak söylemek hiçbir zaman bölücülük sayılmaz. Devletin Doğu’ya eğitim olanaklarını vermemiş olması radyonun eğitici yayınlar dışında (ye ye) müzicine yer vermesi sonucunda Doğulu vatandaş Türkçe öğrenmek imkanlarından yoksundur.”¹⁶

15. 30 Ekim 1967, **Cumhuriyet, Son Havadis.**

16. 19 Kasım 1967, **Cumhuriyet, Son Havadis.**

Hükümet her ne kadar mitinglere karşı olumsuz bir tavır takınmış ve onu umursamaz görmüşse de, olup bitenleri gayet dikkatli ve yakın bir şekilde takip etmekten de geri durmamıştır. Bunun en önemli belirtisi Parti Genel Başkanı Yardımcısı Talat Asal başkanlığında bir heyeti özellikle mitinglerin düzenlendiği Doğu illerine geziye çıkarmıştır.¹⁷ Diğer taraftan Millî Güvenlik Kurulu'nun çeşitli toplantılarında da Doğu Mitingleri ile ilgili dosyalar ve son mitinglerdeki gelişmeler incelenmiştir.¹⁸ O halde hükümet Doğu Mitingleri'yle olumlu da olsa, olumsuz da olsa çok yakından ilgilenmekte ekonomik ve sosyal bir sorunun varlığını kabul etmektedir. İşte bu sorunun olumlu bir şekilde çözülmesi veya daha büyük bir sorun olarak varlığını hissettirmesi, hükümetin sosyal politika hedefleriyle ve siyasal tercihleriyle yakından ilgilidir. Bu sorunu ilerdeki bölümde çözümleyeceğiz.

17. 18 Ekim 1967, **Cumhuriyet**.

18. 1 Ekim 1967, **Cumhuriyet**, 16 Ekim 1967, **Cumhuriyet**.

MİTİNGLERDE ELE ALINAN SORUNLARIN ÇÖZÜM YOLLARI

Bundan önceki bölümlerde başlıca görüş olarak toprak dağılışında toprağı işlemek için kullanılan üretim araçlarının dağılışı ve iş organizasyonunda büyük dengesizlikler olduğunu, feodal ilişkileri oluşturan bu temel unsurların çeşitli faktörlerin etkisi altında müesseseseleşip kuvvetlendiğini yine toplumun çeşitli nedenlerin etkisiyle dışarıya açılıp farklılaşması ve dış faktörlerle bütünleşmesinin çok zor olduğunu ve feodal bey (ağa)-köylü ilişkilerinin, Batı'da olduğu gibi patron-işçi ilişkilerine dönüşemediğini dolayısıyla feodal mülkiyet ilişkilerinden kapitalist ilişkilere geçişin görünmediğini belirtmiştik. Yine bu çerçevede bu ekonomik imkânların dağılışına göre şekillenen dil-din-eğitim, siyasal ilişkiler gibi birtakım faktörleri tahlil ettik. Bu bölümde ise sorunların çözümü ile ilgili tahliller yapacağız.

I. ANA SORUN

Türkiye nüfusu son zamanlarda büyük bir hızla artmaktadır. Çizelge 25'te 1945-1963 yılları arasında yani 18 yıl içindeki artış görülmektedir. Nüfus artış hızı en az Elâzığ (% 30.2), en fazla Muş (% 117)'dir. Bu artış Türkiye ortalaması olan % 3'ten çok yukarı olan bir artıştır. Örneğin bu, Muş'ta % 6.5'tur. Bingöl, Bitlis, Ağrı, Diyarbakır, Sırt, Tun-

celi, Van gibi illerde bu oran Türkiye'nin tümüne ait rakamdan çok yüksektir. Nüfus artış hızı ile toplumun modernleşmesi veya geleneksel kalması arasında büyük ilişki vardır. Toplumun modernleşme süreci içinde nüfus artış hızının da azaldığını ve ailenin nüfus kompozisyonunda büyük değişmelerin meydana geldiğini görüyoruz. Çünkü geleneksel toplumda nüfus genel olarak iktisadi bir varlıktır. Herhangi bir ailedeki nüfus sayısı fazla olduğu ölçüde o aile kendini kuvvetli hissetmekte ve iktisaden kuvvetlenmektedir. Bunun ötesinde çocuğun okuması, adam olması gibi herhangi bir masrafın yapılması da bahis konusu değildir. Halbuki toplumun dışarıya açılıp modernleşmeye başlamasıyla, çoluk, çocuğun geleceğinin garanti altına alınması, suçlu çocuklardan olmaması, okuyup adam olması gibi birtakım sorunlar ortaya çıkmakta, bunlar ise nüfusun hızlı bir şekilde artmasını engellemektedir. Diğer taraftan nüfus artışı ile iktisadi gelişme arasında çok büyük bir ilgi vardır. Nüfusun çok hızlı bir şekilde artışı iktisadi gelişmeyi büyük ölçüde engellediği halde, normal bir nüfus artışı, kalkınmayı destekleyen ve hızlandıran bir faktör olarak belirebilir. Nüfusun çok hızlı artışının kötü neticelerinden biri toprak gibi üretim faktörlerinin ve işçilik gibi çalışma faktörlerinin sağlanamamasıdır. Artan nüfusun iktisadi gelişmeyi engellememesi, yani tüketim birimi olarak kalmayıp üretim faaliyetlerine de katılması için, önceden, onun için birtakım yatırımların yapılmış olması, yani çalışma-çalıştırma olanaklarının yaratılmış olması gerekmektedir. Aksi halde artan nüfus iktisadi gelişmeyi sağlayacak hiçbir olumlu işe karışmayacak, yalnız tüketici bir unsur olarak kalacak, bu ise gelişmeyi engelleyecektir. Bu Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısının çok önemli bir sorunudur.

Çizelge 26'da bölgedeki illerin esas geçim kaynakları gösterilmektedir. Hemen hemen bütün köylerde hem tarla ziraatı hem de hayvancılık yapılmaktadır. Madencilik, tarım işçiliği, ziraat sanatları vs. ile uğraşan köylerin sayısı ise gayet azdır. Fakat bundan önceki bölümlerde gösterdiğimiz gibi tarımda, yani tarla tarımında kapitalist bir birikim olmamakta, bunu engelleyici birçok faktörler bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak toprak reformunun zorunluluğundan ilerde bahsedeceğiz. Şimdi tarla tarımından daha önemli bir

faktör olan hayvancılıkla ilgili görüşlerimizi bildirmek istiyoruz. Doğu ve Güneydoğu, özellikle Doğu Anadolu bölgesi gerek topoğrafya, gerek iklim ve bunlara bağlı olarak meydana gelen bitki örtüsü ve gerekse beşeri faktörler bakımından tarla tarımından ziyade hayvancılık yapmaya elverişlidir. Bu durumu bundan önceki birçok çizelgelerde göstermeye çalıştık. Diğer taraftan bu konu ile ilgili olanlar (veteriner, tarımcı, iktisatçı, istatistikçi, coğrafyacı, sosyolog vs.) bölgede motor sektörün hayvancılık olması gerektiğinde anlaşımlardır.¹ Bunun en güzel delili Çizelge 27'deki aile başına düşen tarla (dönüm) ile mera (dönüm) sayılarını karşılaştırmaktır. Buna göre Bingöl, Bitlis, Elâzığ, Kars, Erzurum, Muş, Siirt ve Tunceli'nin mera varlıkları tarla varlıklarına göre çok geniştir. Yani kültür arazisi içinde daha ziyade yer kaplayan meradır. Ağrı, Malatya, Muş gibi illerde ise tarla varlığı mera varlığından çok az bir farkla fazladır. Urfa, Mardin ve Diyarbakır illerinde ise tarla varlığı geniş ölçüde büyüktür. 27 numaralı çizelgede bir çiftçi ailesine düşen ortalama birimler gösterilmiştir. Çizelgede de görüldüğü gibi aile başına düşen büyük baş ve küçük baş hayvanların adedi, yani ortalama birimler azdır. Buna karşılık meralar bütün hayvan varlığını otlatabilecek kapasitede değildir. Yani aile başına ortalama olarak düşen toprak ve mera miktarı hayvan varlığı için yetersizdir. Çünkü son senelerde hayvan varlığının büyük bir artış göstermesiyle birlikte meraların ziraat arazileri haline getirildiklerini de görüyoruz. Dolayısıyla birbiriyle zıt olarak gelişen iki olay vardır. Birincisi tarımsal üretim yapabilmek için meraların tarım arazisi haline getirilmesi, yani meraların daralması, diğeri ise son senelerde hayvan varlığının artış göstermesidir.² Bu durum karşısında yapılacak şey ya mera varlığını genişletmek yani meraları ıslah etmek veya şimdiki hayvan varlığını azaltarak hayvan varlığını dengeli bir hale getirmektir.³ Diğer taraftan bölge-

1. Üzeyir Eren, Doğu Bölgesi Hayvancılığın Ekonomik Bünyesi, s. 11-26.

2. Leo J. Fenske, Doğu Anadolu'da Toprak ve İnsan, **Sosyolojik Konferansları**, Sayı 6, İstanbul 1967, s. 34-35.

3. Türkiye'de Meraların ıslahı konusunda hem hukuki hem de teknik bir sorun olarak durmak gerekmektedir. Bu bakımdan birbirini tamamlar-

deki meralar kötü olan meralardır. Çizelge 28'de meranın karakterini ve yeterli olup olmadığını görüyoruz. Çizelgede mera 3 kısımda ele alınmış bulunmaktadır. Bunlar iyi mera, orta mera ve kötü meradır. İyi mera bünyesinde hayvanların beslenmesinde çok elverişli olan bitkileri ihtiva eder. İyi merada hayvanların faydalanmasına sunulan ve daima azalan bitkilerin oranı % 50-60 civarındadır. Kötü merada ise bu tip bitkilerin oranı % 10-20 civarında olup daha ziyade hayvanların beslenmesi için elverişli olmayan yabancı otları ihtiva ederler.⁴ Görüldüğü gibi meraların büyük bir kısmı kötü mera kategorisi içine girip iyi olanlar çok azdır.

Bu arada şu konuya da değinmek gerekmektedir. Çizelge 28'de görüldüğü gibi başka köyün merasından faydalanan köyler büyük bir yekun tutmaktadır. Hemen hemen her köy bir başka köyün merasından faydalanmaktadır. Bu özellik köylerin mera varlığının yeter olup olmamasından ziyade, köylerin meralara uzaklığı veya yakınlığı ile ilgilidir. Fakat bu çeşit ilişkiler köylüler arasında daima çatışmalara sebep olmakta, bazen silahlı olaylar bile çıkmaktadır. Bu bakımdan meralarla ilgili yeni bir hukuki düzenlemeye ihtiyaç vardır. Örneğin 9-12 Kasım 1966'da Erzurum'da tertiplenen, "Doğu Anadoluyu Kalkındırma Sorunları Semineri"ne iştirak eden Bingöl Belediye Reisi Faik Ertuğrul "Bir kaza tahrirat kâtibi 5910 sayılı kanuna göre, koca bir merayı, yüzlerce vatandaşın hakkını bir tutanakla nüfuzlu bir kimseye intikal ettirebilmektedir. 300 dönüm meraya sahip bir kimse sadece 19 lira ödemektedir" demiştir.⁵ İşte bütün bu bilgiler etrafında ana problemi şu ayrıntılar etrafında belirtebiliriz: Nüfus hızlı bir şekilde artmaktadır. Fakat artan nüfusa paralel olarak "çalışma-çalıştırma" ve gıda maddeleri imkânları

yan şu iki çalışma dikkate değer özelliktedir: *Fahrettin Tosun*, Doğu Anadolu'nun Kalkınmasında Mer'a Kültürünün Teknik Meseleleri, Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Semineri, TTO, Ankara 1967, S. *Turan Tufan Yüce*, Türk Hukukunda Yaylak ve Kışlak.

Aynı seminere sunulmuş bir tebliğdir.

4. Bu bilgiler Fitoteknik uzmanlarından sağlanmıştır.

5. *Faik Ertuğrul*, Doğu Anadoluyu Kalkındırma Sorunları Semineri, TTO, Ankara 1967, s. 446.

yaratılamamaktadır. Bunun en büyük sebebi toplumsal yapıda mevcut feodal ilişkilerin kapitalist ilişkilere dönüşemesidir. Bölgenin özellikle topoğrafya ve iklim özellikleri tarla tarımından ziyade hayvancılığa elverişlidir. Fakat hayvancılığın esas olan mera şartları, ondan sonra ortaya çıkan kredi ve pazarlama olanakları hiç elverişli değildir. Bu bakımdan hem kalkınmada motor sektör olarak düşünülen hayvancılığın geliştirilmesi, hem de toplumsal yapıdaki feodal ilişkilerin parçalanıp sosyal muhtevalı ve herkesin yararına olan iktisadi ilişkilere geçmek için köklü devlet müdahalelerine kati surette zorunluluk vardır.⁶ Bu müdahalelerin başlangıcı köklü bir toprak reformu olması gerekir.

II. TOPRAK REFORMUNUN ZORUNLUĞU

“Şark'ta ağa, bey, şeyh denilen 35-40 kadar köye sahip kişiler, derebeyler hâlâ mevcuttur. Vaika 1925 Şeyh Sait hareketlerinden sonra bunların nüfuzu kırılmış ise de bir gün dahi kendi geniş arazi ve köylerin sahibi durumundadırlar. Köylünün okumasını, yükselmesini istemezler. Bölgelerinde Türk harfleriyle tedrisata mualiftirler. Köylüyü her surette baskı altında tutarlar. Bu şahısların öncelikle nüfuzlarının kırılması, Batı'ya nakledilerek yayımları ve muayyen yerlerde iskân edilmeleri, topraklarının tevzii ve tapulanması, toprak satılan köylüye muayyen taksitlerle tohumluğun ve ziraat vasıtalarının da verilmesi esas olmalıdır. 1925 harekâtından sonra bazı ağa ve şeyhler Batı'ya gönderilmiştir. Fakat yerlerinde kalan seyitleri, bunların arazi hakimiyetini idare etmişlerdir.

Köylülerimiz Türklüklerini müdriktirler. Kürtlük propagandası sırf derebeyliklerinin devam edebilmesi için

-
6. Daha önceki kısımlarda da belirttiğimiz gibi meseleyi toplumlara hakim olan genel gelişim kanunları açısından aldığımız zaman, feodal ilişkilerden sonra kapitalist ilişkilerin geleceğini düşünebiliriz. Fakat toprak reformu gibi fevkalâde köklü bir müdahale ile toplumsal yapının esas dayanağı olan ekonomik yapıya müdahale ettiğimiz zaman kapitalist ilişkileri yaşamadan doğrudan doğruya sosyal muhtevalı ve geniş halk yığınları lehine işleyen bir toplumsal yapıya varılabilir.

şeyh ve beyler tarafından halka yayılmaktadır. Yukarıda bahsettiğim tedbirler alındığı zaman büyüklerimiz tamamen hükümete bağlanacaklardır.”⁷

Bu satırların yazarı Ragıp Gümüşpala, bir zamanlar 3. Ordu Komutanlığı, daha sonra Genel Kurmay Başkanlığı yapmış daha sonra politikaya atılarak Adalet Partisi Genel Başkanlığı yapmış, çeşitli vesilelerle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunmuş, ekonomik ve toplumsal yapıya büyük ölçüde nüfuz etmiş bir kimsedir.

Ragıp Gümüşpala'dan 7 yıl sonra, aşağı yukarı yine bir parti sekreteri tarafından benzer şekilde ifade edilmektedir. CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit Ekim 1967'de Doğu Anadolu'da yaptığı geziler sırasında düzen değişikliğinden bahsederken şunları söylemiştir:

“Allah'ın havasını insanlara yasak ederek onların yaşama haklarını ellerinden almak tabiat kanunlarına ne kadar aykırı ise Allah'ın toprağının dağılımındaki adaletsizlik de o derece tabiata aykırıdır. Tabiata aykırı bir düzen yaşayamaz.”⁸

Araştırmamızın başlarında, toprak dengesizliği ve ağalığın müesseseseleşmesi bölümünde söylenenleri yukarıda söylenenlerle birlikte ele aldığımızda köklü bir toprak reformu yapmanın zarureti ortaya çıkmaktadır. Burada toprak reformu hakkında geniş açıklamalar yapmak istemiyoruz. Yalnız bölgeye hakim olan feodal ilişkileri parçalamak, feodal mülkiyet ilişkilerinden kapitalist ve daha sonra sosyal muhtevalı ilişkilere geçmek, ağalığın ve şeyhliğin sosyal müessese olarak üzerlerine aldıkları görevleri devlet kuruluşlarına veya örgütlü diğer kuruluşlara geçirtmek ve halkı iktisaden hürriyetlerine kavuşturmak için bu şarttır ve sadece bir başlangıçtır. “Ekonomik ve sosyal politikalarla devamlı olarak kontrol edilmeleri gerekir.”⁹

7. *Ragıp Gümüşpala, ÖNCÜ*, 19. 10.1960.

8. 14 Ekim 1967, *Cumhuriyet*.

9. *Cevat Geray*, *Toplum Kalkınması ve Toprak Reformu*, *SBFD*, Cilt 21, 3 Eylül 1966, Ankara, s. 54, vd. 59, 60 vd.

III. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİN BÖLGE PLANI ŞARTTIR

“Türkiye’de bölge planlaması” tabirinin esaslı bir şekilde kullanılması ve iktisadi ve sosyal gelişmeyi hızlandırıcı ve dengeleştirici bir metod olarak kabul edilmesi, 1960’ta DPT’nin kurulmasıyla birlikte başlamaktadır. Bu bakımdan BBYKP’da ve yıllık programlarda bölge planlaması kabul edilmiş Marmara, Antalya, Çukurova, Zonguldak gibi bölgelerde geniş tatbik alanı bulmuştur. BBYKP gibi İBYKP da bölge planlamasını kabul etmiştir. Yatırımların yurt içinde dengeli dağılmasını sağlayarak çeşitli bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını azaltmakta ve gelişen bölgelerde düzenli bir gelişme sağlamakta bu bölgelerin gelişme imkânlarının ortaya çıkarılması, çeşitli ekonomik ve sosyal faaliyetler arasındaki anlaşılması önem taşır. Bölge planlaması, İBY plan döneminde etkili bir araç olarak kullanılacaktır. Bölge planlamasında, kalkınma planının ilgili bölümünde açıklanan bölgesel gelişme, şehirleşme ve yerleşme politikasına uygun olarak ve İBYKP ilke ve politikaları ile tutarlılığı sağlanarak yararlanılacaktır...

“Bölge planlama çalışmaları ile Türkiye’nin bölgelerinin gelişme gücü az gelişmiş bölgelere verilerek tespit edilecektir.”

“Az gelişmiş bölgelerde, bölgesel gelişmenin çekici gücü olarak desteklenecek, şehirleşme hızı yüksek olacak, büyüme noktalarının tespit edilmesi öncelikle ele alınacaktır.”¹⁰

O halde diğer bölgelere göre çok geri olan ve bölgeler arası sosyal adalet dengesi daima kendi aleyhine bozulan Doğu Anadolu Bölgesi içinde etkili bir bölge planına şiddetle zaruret vardır. Zaten bu konuda şehircilik uzmanları, şehir plancıları, iktisatçıları, sosyologlar anlaşmış durumdadırlar.¹¹ Diğer taraftan eski Çalışma Bakanı ve şimdi CHP Ge-

10. DPT, İBYKP, 1968-1972, Ankara 1967, s. 271.

11. *Ruşen Keleş*, Türkiye’de Bölgelerarası Dengesizlikler, s. 1-40.

Tuğrul Akçura, Doğu Marmara Bölgesi Ön Planı, s. 47-52.

Fehmi Yavuz, Kasaba ve Küçük Şehirlerimizin Nüfus Hareketleri

nel Sekreteri Bülent Ecevit, Ekim 1967'de yaptığı Doğu gezisi boyunca doğu için ayrı bir kalkınma planının lüzumlu olduğunu, Doğu'nun enerji meselesinin halledilmesi gerektiğini her zaman ifade etmiştir. Yalnız bölge planlamasına gitmeden önce¹² bölge sosyolojisinin esaslarını çizmek gerekmektedir. Çünkü planlama çalışmalarının envanter faaliyetleri sırasında fiziki yapı ele alınırken nüfus yapısı nüfusun toprakla olan ekonomik ve mülkiyet ilişkileri, nüfusun yatay hareketleri ile ilgili olarak çekim ve itim tahlilleri, şehirleşmenin seyri, kütlelerin vaziyet alış ve davranışları, aile yapısı ve akrabalık sistemleri, dil ve din kanalıyla şekillenen toplumsal farklılaşmalar, eğitim durumu. Devlet ve diğer örgütlü müesseselerin yerine getireceği fonksiyonlar yapan ve devam ettiren müesseseler, siyasal partilerin mahallî kademedeki çalışmaları, mahallî politikacılar ve baskı grupları, vs. gibi toplumsal yapı faktörleri esaslı bir şekilde ele alınmalıdır. Diğer taraftan planlama faaliyetlerinin dördüncüsü olan uygulama kısmında da toplumsal yapının çeşitli zaman ve şekillerde farklılaşma ve bütünleşme dereceleri araştırılmalıdır. Bu bakımdan bölge planlamasına giderken daha ziyade coğrafi faktörlere göre meydana getirilmiş bugünkü bölge ayırımından kurtularak, sosyolojik esaslara gö-

İçindeki Yeri, s. 83-90.

Kemal Arık, Kenan Sürgüt, Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi, s. 91 vd.

Bu makaleler şu kitapta yer almaktadır.

Yedinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları, **İskân ve Şehircilik Derneği Yayını**, No: 2, Ankara 1964.

Osman Okyar, Doğu Anadolu Kalkınması,

Yılmaz Gürer, Planlama ve Bölge Planlaması Arasındaki İlişki Zonguldaki Bölge Planı,

Teoman Baykal, Çukurova Bölge Planı,

Cevat Geray, Türkiye'de Toplum Kalkınmasının Faaliyet Sahası ve Planlama Birimi Olarak "İlçe",

Bu son dört araştırma da şu kitapta yer almaktadır:

Sekizinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları, **İskân ve Şehircilik Derneği Yayını**, No: 2, Ankara 1966.

12. 16 Ekim 1967, **Cumhuriyet**, 27 Ekim 1967, **Cumhuriyet**.

re bölgeler meydana getirmek gerekmektedir. Bu bakımdan Doç. Dr. Orhan Türkdöğün'ün bölge anlayışı dikkate değer özelliktedir.¹³ Bu şekilde, toplumsal yapı analizlerinden hareket ederek yapılan ve uygulanan bir plan, bölgenin "boyuna ve çapına göre" yapılmış bir plan olacaktır.¹⁴

Her ne şekilde plan yaparsak yapalım insan faktörü çok önemlidir. Çünkü, "kalkınmakta olan ülkelerde veya bölgelerde fikre ve bilgiye yapılacak yatırımların kalkınmaya ve kalkınmanın gerektirdiği değişmelere önemli tesirleri vardır." Bu bakımdan Tarımsal eğitim, araştırma ve yayım üzerinde esaslı bir şekilde durmalıdır.¹⁵

Bölge planlamasının zorunluğu konusunda daha fazla söz etmeye lüzum yoktur. Mademki iktisadi ve sosyal gelişme için bunun şart olduğuna inanılmıştır. İman edip etkili bir şekilde tatbik etmek gerekmektedir.

13. *Orhan Türkdöğün*, Doğu Anadolu Bölgesinin Kalkınmasında Sosyo-Kültürel Faktörler, Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Semineri, TTO, Ankara 1967, s. 271-274.

Ayrıca Bk, *Gülten Kazgan*, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma, İFM, Cilt 24, Ekim 1963, s. 120 vd.

14. *Beşir Hamitoğulları*, İktisaden Azgelişmiş Ülkeler İçin, Nasıl Bir Plan Gereklidir, SBFD, Cilt XXI, Sayı 3, Eylül 1966, s. 116.

15. *Şaban Karataş*, Doğu Anadolu Kalkınması ve Ziraatte Entellektüel Yatırım, Doğu Anadolu Kalkındırma Sorunları Semineri, TTO Yayını, Ankara 1967, s. 225.

SONUÇ

Bu incelemede, son zamanlarda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da çeşitli yerlerde birbiri arkasında sıralanan ve zaman zaman karşı davranışlara da yol açan "Doğu ve Güney Doğunun Geri Kalmışlığını Protesto Mitingleri", toplumların genel gelişim kanunları ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısı içerisinde değerlendirmeye çalışılmıştır.

1. Kütle haberleşme araçlarından ve haberleşme vasıtalarından yoksun olan, endüstri ve ticaret merkezlerinin çok uzağında kalan, dolayısıyla dışarıya açılma, dışarı ile bağlantı kurma, farklılaşma ve dış faktörlerle bütünleşme eğiliminin hiç olmadığı veya çok az olduğu yerlerde feodal mülkiyet ilişkileri aynen devam eder. Feodal beylerin sürgüne gönderilmesi veya orada kalmaları toplumun yapısında herhangi bir değişiklik meydana getirmez.

2. Temelinde geniş toprakları ve üretim araçlarının kontrol edilmesi olayı olan ve iş bölümü organizasyonunda daima büyük dengesizlikler bulunan feodal mülkiyet ilişkilerinde feodal beyler yani ağalar bazı toplumsal fonksiyonlar da benimsedikleri için müesseseseleşmişlerdir. Daha ziyade devlet tarafından yerine getirilmesi gereken bu görevleri gayri resmi olarak devam ettiren ağalar bu görevlerine, bu görevler devlet kuruluşlarına geçinceye kadar devam edecek-

tir. Bu ise devlet örgütünün mahalli kademelerinin kudret kazanıp halk yığınlarına tam olarak intikal etmesi demektir.

3. Feodal mülkiyet ilişkilerini dini yönde destekleyen bir faktör de şeyhliktir. Aslında İslami olmayan bu müessese toprağın dengesiz dağılımının bir fonksiyonu gibidir. Çok geniş insan topluluklarını dini nüfuz sahası içine alan şeyh genellikle geniş topraklara sahiptir.

4. Ağanın yerine devlet müesseselerini, kooperatif gibi teşkilatlı örgütleri, Şeyh, efendinin yerine kuvvetli, etkili ve halk yığınlarına tam anlamıyla (hastanesiyle, doktoruyla, sağlık memuruyla) intikal eden sağlık sosyalizasyonunu koymadıkça ağa ve şeyh değerinden hiçbir şey kaybetmez. Ne ağaların sürgüne gönderilmesi, ne de çeşitli kanun ve kararlarla faaliyetlerinin yasak edilmesi toplumun yapısında herhangi bir değişiklik meydana getirmez. Çünkü ekonomik bakımdan feodal mülkiyet ilişkileri, toplumsal anlamda daha başka bir ilişki çeşidinin meydana gelmesini engellemektedir.

Devlet, ağa ve şeyhleri gerek 1926, gerek 1937 ve gerekse 1960'ta üç defa sürgüne göndermiş ve bu şekilde ağa ve şeyhin esas kudretinden kurtulacağını zannetmiştir. Halbuki ağa ve şeyhin gidişi ancak toplumsal hizmetlerin görülmesini aksatmış ve toplum buhranlara sürüklenmiştir. Dolayısıyla çeşitli toplumsal ve siyasal baskılar karşısında ağa ve şeyhler yine dönmüş ve halk nazarında daha fazla müessesleşmiştir. Veya 1937'de olduğu gibi toplumsal dinamizm yeni bir ağa ve şeyh çıkarmış, ağa ve şeyhlerin eksikliği giderilmiş ve düzen eskisi gibi devam etmeye başlamıştır. Çünkü, toplumsal kanunlar uzun vadede, parlamentolarda yapılan kanunlardan hükümet tasarruflarından ve onların tatbikatında daha ağır basar.

5. 1945'ten sonra ortaya çıkan rey mekanizması ile halk politakacılar nazarında büyük bir değer kazanmış, politikacı çeşitli vesilelerle halkı kendi safına çekmeye başlamıştır. Partiler rey çoğunluğunu sağlayıp iktidara gelebilmek veya parlamentoda daha büyük bir çoğunluk sağlamak için çeşitli tavizlerde bulunmuş, bu arada çok büyük insan grupları-

nı kontrol ve nüfuz sahası içine alan ağa ve şeyhe yaklaşılarak onlar kanalıyla halkı kendi partisi içine kanallıe etmeye çalışmışlardır. Bu ise ağa ve şeyhliğin iki yönlü bir kudret kazanması demektir. Bir taraftan rey çoğunluğunun sağlanmasına yardım ettiğı için iktidarlardan ve partilerden itibar görmek, diğier taraftan devletin itibarına mazhar olduğı için halk katında büyümek, nüfuz kazanmak ve yeniden müesseseseleşmek... Bu durumda hükümetin ağalar ve şeyhler hakkında aldığı sürgün kararlarıyla 1945'ten sonra tekrar ağalara yaklaşması birbirleriyle çelişen bir durumdur.

6. Ağa ve şeyhin ekonomik ve toplumsal ilişkilere bu kadar hakim olduğı bu yapıda, feodal ilişkilere kapitalist ilişkilere geçmek çok zordur. Çünkü ağa kapitalist ilişkilere geçmek için gerekli olan modern üretim araçlarına yatırım yapmak yerine insan emeğine dayanan uzvi enerjiyi kullanmayı tercih etmektedir. Bu geçişi yani feodal bey-köylü ilişkilerinden, patron-işçi ilişkilerine geçişi engelleyen başka faktörler daha vardır. Bütün haber kaynaklarının ağa tarafından kontrol edilmesi, "ağanın odası"ndan, "kahvelere" bir geçişin çok az görünüşü, nüfusun yerleşme şekli, sosyal hareketliliğı engelleyen yol, haberleşme vs. durumlarını bunlar arasında sayabiliriz.

7. Bölgede bu elverişsiz ekonomik ve sosyal ilişkiler, bölgenin Batı'ya nazaran çok gerilerde olduğunu göstermektedir. Çünkü Batı'da feodal ilişkiler, oradaki ağa ve beylerin tarım kredilerinden faydalanmasıyla, modern tarım tekniklerini kullanmasıyla ve fiyat politikasını etkileyebilecek ölçüde baskı grubu olmasıyla kapitalist ilişkilere dönüşmüştür.

Diğier taraftan sosyal adalet dengesi devamlı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi aleyhine işlemektedir. Gerek eğitim, sağlık, yol, su, elektrik gibi kamu hizmetlerinin dağılışında, gerek çeşitli yatırımların dağılışında bu dengesizliğı görmek mümkündür.

8. Diğier taraftan bölgede halk çok büyük bir çoğunlukla Türkçe bilmemekte ve Kürtçe konuşmaktadır. Dolayısıyla halk genellikle Türkiye'deki radyo istasyonlarını değil, Kürtçe yayın yapan istasyonları dinlemektedir. Bu ise siyasal ve

kültürel bütünleşmenin Türkiye ile değil Türkiye dışı birtakım merkezlerle olduğu demektir. Eğitim durumunun düşük olması, özellikle hudut bölgelerinde kaçakçılık şeklinde beliren bir ticari ilişki şekli bu durumu destekler özelliktedir.

9. Bu bakımdan bölgenin kendi bünyesi içindeki feodal ilişkileri parçalamak için etkili ve halka mal olmuş, toplum kalkınması metoduyla desteklenmiş bir toprak reformu, bölgeler arası sosyal adalet dengesizliğini giderebilmek için etkili bir bölge planı şarttır.

10. O halde bütün bu elverişsiz durumları dile getirmek, Türkiye'nin sosyal yapısı içinde Doğu Anadolu halkının nerede durduğunu, diğer sosyal gruplara göre yerini göstermek, halkın bilinçlenmesini sağlamak, bunun için mitingler tertip etmek, çok normal ve yerinde bir siyasal olaydır. Bu anayasanın halka tanıdığı en tabi bir haktır. Diğer taraftan halkı bilinçlendirmek için çeşitli örgütler kurup kamu oyunu bu örgütler ve fikirler etrafında dinamik tutmak da gerek siyasal ilimlerin gerek sosyolojinin benimsediği olaylardır. Çünkü sosyal gelişmede ve ilerlemede önderlerin rolü büyüktür.

11. Mitingleri düzenleyenleri vatan hainliği ile memleketi parçalamakla, halkı birbirlerine düşürmekle suçlayan karşı tarafın hareket ve davranışları ilmi gerçeklerden çok uzak olup tamamen hissidir. Buna en uygun cevap yine mitinglerde kullanılan bir dөvizdir. "DOĞULU-KANUNİ HAKLARIN İÇİN ÇALIŞ, DİDİN, HAK İSTEMEKLE BİRLİK BOZULMAZ." Çünkü Doğu sorunu, Türk-Kürt problemi olmayıp Türkiye'nin genel kalkınma problemi içinde ele alınan çok yönlü ekonomik sosyal ve kültürel bir sorundur.

12. Bütün bunlardan dolayı bir siyasal iktidar için en uygun hareket mitingleri çeşitli baskı tedbirleriyle sabote etmeye kalkışmayıp, orada ortaya konulmaya çalışılan dertlere bilimsel olarak çare aramaya gayret etmektir. Şunu hiçbirzaman unutmamalıdır. Toplumsal kanunlar, toplumun gelişim kanunları her zaman üstündür. Ağırlığını her zaman

hissettirir. Top ile tüfek ile yasaklarla, bu kanunların hükümlerini yerine getirmelerine engel olunamaz.

13. Halk, diğ r sosyal gruplara nazaran, ekonomik ve sosyal bakımdan elverişsiz bir mevkide bulunduğunu anlamaya ve bilmeye başlamıştır. Daha ileri toplumsal rollere sahip olmayı arzulamakta ve bu arzuyu gerçekleştirmek için direnmektedir. Bunu anlamak ve hissetmek gerektir.

ÇİZELGE 1: DOĞU-BATI DENGESİZLİĞİNİ GÖSTEREN ÇEŞİTLİ GÖSTERGELER

	Türkiye	Doğu Anadolu	Doğu Anadolu/ Türkiye
Yüzölçümü (km ²)	780.576	175.842	22.53
Nüfus (Bin)	31.391	4.076	12.98
Nüfus Yoğunluğu (km ² ort.)	40	23	
Okuma Yazma Bilme	63.5	24.3	
Şehirleşme Derecesi	28.3		
Traktör Sayısı	50.844	1.680	3.3
Biçer-Döver Sayısı	5.992	270	4.7
Tarımsal Değer (BinTL.)	33.243.841.4	3.556.430.4	10.7
İş kanununa bağlı iş yeri sayısı	43.263	24.27	5.6
Banka Şubeleri sayısı (1965)	1.981	179	7.04
Mevduat (1965) Milyar TL.	15.201.8	479.4	3.2
Devlet ve İl Yolları km. (1963)	48.638	9.083	18.7
Kara Taşıt vasıtası sayısı	80.695	5.253	6.5

ÇİZELGE 2: DOĞU VE BATI İLLERİ ARASINDA SAĞLIK PERSONELİNİN DAĞILIŞI

	<u>İhtisaslı Doktor</u>	<u>İhtisassız Doktor</u>	<u>Diş Hekimi</u>	<u>Hemşire</u>	<u>Ebe</u>	<u>Sağ. Memuru</u>
İstanbul	2995	1954	846	144		
				1	458	643
Ankara	829	783	196	920	184	497
İzmir	464	339	105	281	272	313
Eskişehir	82	40	19	76	97	104
Bursa	136	63	40	88	111	109
Adana	163	60	46	50	87	105
Balıkesir	100	38	44	77	186	145
Hakkâri	0	11	0	0	13	12
Van	8	15	5	11	21	29
Ağrı	14	26	4	14	7	69
Siirt	3	11	1	4	19	27
Muş	12	26	3	29	61	39
Bitlis	1	10	1	6	7	15
Bingöl	1	12	1	4	9	17

Kaynak: DİF No: 452,1963 Yıllığı. s. 112-115

**ÇİZELGE 3: KÖYLÜK YERLERDE SAĞLIKLA İLGİLİ
BİNA SAYISI**

	Bina Sayısı	İhtisaslı Doktor Sayısı
İstanbul	33	2995
Ankara	339	829
İzmir	51	464
Eskişehir	39	82
Bursa	27	136
Adana	17	163
Balıkesir	45	100
Hakâari	3	0
Van	15	8
Ağrı	26	14
Siirt	7	3
Muş	67	12
Bitlis	10	1
Bingöl	5	1

Kaynak: DİE. N. 497. 1963 Muhtarlık Bina Sayısı,
s. 13 vd.

**ÇİZELGE 4: KÖYLÜK YERLERDE OKUL SAYISI
(1963)**

	<u>Muhtarlık Sayısı</u>	<u>Okul Sayısı</u>
İstanbul	276	294
Ankara	1204	1035
İzmir	714	591
Eskişehir	414	397
Bursa	769	585
Adana	750	615
Balıkesir	957	710
Hakkâri	142	71
Van	533	191
Ağrı	556	187
Siirt	479	171
Muş	371	149
Bitlis	261	149
Bingöl	327	168

Kaynak: DİE, Muhtarlık Bina Sayısı, 497 S. 13 vd.

**ÇİZELGE 5: DOĞU ve BATI İLLERİNDE
DEVLET PERSONELİNİN DAĞILIMI**

	<u>Memur Sayısı</u>		<u>Memur Sayısı</u>
İstanbul	29988	Hakkâri	494
Ankara	24256	Van	1637
İzmir	12352	Ağrı	1228
Eskişehir	4440	Siirt	1376
Bursa	6112	Muş	1076
Adana	6364	Bitlis	998
Balıkesir	5492	Bingöl	860

Kaynak: DİE 1963 Yılığ, S. 371

**ÇİZELGE 6: ANKARA ÜNİVERSİTESİ GİRİŞ
SINAVLARINDA LİSELERİN BAŞARI
DERECELERİ 1962^(*)**

<u>Önde Gelen Liseler</u>	<u>Geride Kalan Liseler</u>
1. İstanbul Saint Joseph	127. Adıyaman Lisesi
2. İst. Galatasaray Lisesi	128. Bitlis Lisesi
3. Tarşus Amerikan Koleji	129. Develi Lisesi
4. İzmir Türk Koleji	130. Kırıkkale Lisesi
5. İzmir Atatür Lisesi	131. Muş Lisesi
6. İstanbul Işık Lisesi	132. Siirt Lisesi
7. Türk Amerikan Der. Ankara, Kol.	133. Sinop Lisesi
8. İst. Kandilli Kız Lisesi	134. Urfa Lisesi
9. Ank. Yenimahalle Erkek Lis.	135. Kars Lisesi
10. İzmir Koleji	136. Yalvaç Lisesi
11. İzmir Amerikan Kız Koleji	137. Ağrı Lisesi
12. Işık Erkek Lisesi	138. İstanbul İstiklal Lisesi
13. Ankara Yük. Öğretmen Okulu	139. Mardin Lisesi
14. Bursa Erkek Lisesi	140. Rize Lisesi
15. Ankara Bahçe Cum.Lisesi	141. Alanya Özel Lisesi
16. Konya Kız Lisesi	142. Tunceli Lisesi
17. Kütahya Lisesi	143. Van Lisesi
18. Ödemiş Lisesi	144. Bingöl Lisesi
	145. İst. Anadolu Lisesi
	146. Artvin Lisesi
	147. Hakkari Lisesi

(*) Milli Eğitim Bakanlığı, Test ve Araştırma Bürosu Yayınları, Ankara, 1962
Mümtaz Soysal, Eğitimde Bölgeler Arası Dengesizlik, Yön, Sayı: 70, 71 Ni-
san 1963

ÇİZELGE : 7 BÖLGENİN TOPOĞRAFİK DURUMU

	Yüzölçümü	Dağlık	Yayla	Ova	Dalgali	Kültüre elverişli (x) Arazi %	Kültüre elverişli olmayan(xx) Arazi%
Adıyaman	7.038.584	52.2	3.0	107	34.1	66.6	33.4
Bingöl	7.788.193	83.3	2.7	2.3	11.7	80.0	20.0
Bitlis	5.605.162	71.0	3.0	10.4	15.6	78.6	21.4
Ağrı	8.840.684	36.5	2.8	23.3	37.4	67.1	32.9
Erzurum	22.046.175	63.7	13.2	3.0	20.1	86.7	13.3
Diyarbakır	14.238.557	37.0	2.0	30.6	30.4	69.4	30.6
Elâzığ	8.406.323	57.2	1.1	14.1	26.8	84.1	15.9
Kars	16.517.922	38.2	19.2	11.1	31.5	77.7	22.3
Malatya	10.885.763	45.5	0.9	12.9	40.7	68.4	31.6
Mardin	11.451.008	52.6	1.6	24.6	21.2	52.9	47.1
Muş	6.913.289	34.9	2.8	27.2	35.1	91.7	8.3
Tunceli	6.551.228	69.9	2.8	5.2	21.1	81.1	14.9
Siirt	10.649.576	75.7	1.7	2.8	19.8	67.5	32.5
Van	15.736.766	53.4	5.6	13.7	27.3	78.7	21.3
Urfa	16.361.306	22.0	1.3	16.3	60.4	63.9	36.5

(x) Kültüre elverişli arazi anlamı içine bağ, bahçe, mera, orman, tarla, ağaçlık ve sebze bahçesi girmektedir.

(xx) Kültüre elverişli olmayan arazi içine, taşlık, kumluk, sazlık, kayalık, taş denizi ve çorak topraklar girmektedir

ÇİZELGE 8: ARAZİNİN AİDİYETİ

KÖY ARAZİSİNİN AİDİYETİ

	Köy Sayısı	Köy Halkına	Şahıslara	Ailelere	Sülalelere
Adıyaman	339	337	-	2	-
Bingöl	325	314	7	-	6
Bitlis	253	251	2	-	-
Ağrı	544	54	16	4	10
Erzurum	1039	981	10	4	44
Diyarbakır	663	593	32	29	9
Elâzığ	587	568	4	2	13
Kars	764	764	-	-	-
Malatya	510	510	-	-	-
Mardin	708	617	25	46	20
Muş	366	350	7	6	3
Siirt	471	437	11	17	4
Tunceli	414	368	12	34	-
Van	546	535	11	-	-
Urfa	644	521	51	40	32

Kaynak: KİBKEE, İlgili İller Bk. Çizelge 31

ÇİZELGE: 9 KÖYDE KİRADA OTURAN

	Köy Sayısı	Köyde Kirada Oturan Var	Köyde Kirada Oturan Yok	Köyde Aile Sayısı	Kirada Oturan Aile Sayısı
Adıyaman	339	126	213	42.234	2596
Bingöl	325	18	307	26.368	83
Bitlis	253	37	216	18.988	140
Ağrı	544	45	499	32.044	364
Erzurum	1039	294	745	88.532	2014
Diyarbakır	663	38	625	57.092	836
Elâzığ	587	58	529	48.804	2874
Kars	764	72	692	91.283	812
Malatya	510	23	487	58.227	488
Mardin	708	53	655	57.456	1060
Muş	366	66	300	31.015	327
Siirt	471	108	365	36.128	1411
Tunceli	414	74	340	26.532	479
Van	546	34	512	30.623	277
Urfa	644	380	264	53.785	10219

Kaynak: KİBKEE, İlgili İller. Çizelge 29 ve 47

ÇİZELGE :10 TOPRAĞI OLUP OLMADIĞINA GÖRE ÇİFTÇİ AİLELERİN DAĞILIŞI

	Çiftçi Ailesi Adedi	Toprağı Olanlar %	Toprağı Olmayanlar %
Adıyaman	42.234	66.0	34
Bingöl	26.368	59.7	39.3
Bitlis	18.988	65.4	34.6
Ağrı	32.044	63.9	36.1
Erzurum	88.532	68.2	31.8
Diyarbakır	57.092	53.2	46.8
Elâzığ	48.804	67.7	32.3
Kars	91.283	71.3	22.7
Malatya	58.227	69.3	30.7
Mardin	57.456	59.2	40.8
Muş	31.015	66.0	34.0
Siirt	36.128	58.0	42.0
Tunceli	26.532	63.0	37.0
Van	30.623	62.5	37.5
Urfa	53.785	46.3	53.7

Kaynak: KİBKEE İlgili İller Çizelge 29

ÇİZELGE 11: AİLE İŞLETMELERİ BÜYÜKLÜKLERİ VE DAĞILIŞ NİSBETİ

	<u>Dönüm 0-10</u>		<u>Dönüm11-25</u>		<u>Dönüm 26-50</u>		<u>Dönüm 51-75</u>		<u>Dönüm 76-100</u>	
	Alle Adedl	Dönüm	Alle Adedl	Dönüm	Alle Adedl	Dönüm	Alle Adedl	Dönüm	Alle Adedl	Dönüm
Adıyaman	54.9	6.6	18.4	8.3	10.5	10.3	4.7	7.6	3.5	8.5
Bingöl	57.5	16.1	25.6	22.7	11.0	20.6	2.7	9.1	1.9	9.0
Bitlis	57.0	4.9	11.5	4.1	2.5	5.7	2.5	3.4	10.1	21.1
Ağrı	7.2	0.6	15.0	2.9	29.3	11.7	13.1	8.4	14.4	13.3
Erzurum	23.0	2.6	22.6	7.3	23.7	16.1	12.1	13.6	7.5	12.1
Diyarbakır	33.6	1.9	23.8	4.7	16.0	6.9	7.5	5.3	4.3	4.4
Elâzığ	34.6	5.8	27.0	13.5	18.4	19.5	9.0	15.6	1	12.6
Kars	12.0	1.9	24.0	8.7	34.1	25.3	11.7	14.3	9.6	16.8
Malatya	44.7	7.0	23.0	13.7	16.7	21.0	6.8	41.1	4.2	12.9
Mardin	33.3	2.9	27.0	7.8	17.6	10.5	6.3	6.4	4.3	6.4
Muş	10.4	0.4	13.0	3.1	26.2	13.1	18.6	14.6	17.4	19.6
Siirt	57.2	5.2	17.5	6.3	8.6	6.8	3.9	5.3	3.9	7.8
Tunceli	36.5	7.6	32.0	18.6	18.6	24.4	5.8	11.7	3.5	10.1
Van	13.6	1.2	17.8	4.4	24.8	13.0	13.3	11.3	11.1	13.4
Urfa	8.8	0.1	9.9	9.1	14.2	2.2	9.8	2.5	13.6	4.5

ÇİZELGENİN DEVAMI KARŞI SAYFADADIR

	<u>101-200 Dönüm</u>		<u>200'den Büyük Dönüm</u>		<u>Toplam Dönüm</u>	
	<u>Alle Adedi</u>	<u>Dönüm</u>	<u>Alle Adedi</u>	<u>Dönüm</u>	<u>Alle Adedi</u>	<u>Dönüm</u>
Adıyaman	4.6	16.7	3.4	42.	27.856	1.049.481
Bingöl	0.9	8.1	0.4	14.42	16.004	309.943
Bitlis	9.4	32.8	2.4	28.00	12.397	568.182
Ağrı	12.9	20.6	8.1	42.5	20.474	2.083.152
Erzurum	7.7	20.3	3.4	28.0	60.312	3.418.369
Diyarbakır	8.2	13.8	6.6	63.0	30.342	2.641.387
Elâzığ	4.4	16.6	1.5	16.4	27.626	970.933
Kars	6.6	19.1	2.0	13.9	70.548	3.733.115
Malatya	3.5	16.0	1.1	14.7	40.336	1.200.880
Mardin	7.0	17.0	4.5	49.0	33.966	2.057.281
Muş	9.7	17.8	4.7	30.9	20.455	1.676.538
Siirt	5.2	16.5	3.7	51.1	20.950	944.299
Tunceli	2.3	10.6	1.3	19.0	16.705	513.952
Van	13.4	25.9	6.0	30.8	19.150	1.456.475
Urfa	23.8	19.9	19.9	69.7	24.221	4.289.440

Kaynak: KİBKEE İlgili İller, Çizelge 18

ÇİZELGE 12: İŞLETME ŞEKİLLERİ

	Diğerleri (Toprak sahipli- nin, kendi toprağını işle- mesi)			
	Köy Sayısı	Kıralık	Ortlaklık	
Adıyaman	339	32	211	106
Bingöl	325	12	235	78
Bitlis	253	50	80	173
Ağrı	544	1	268	275
Erzurum	1039	170	482	387
Diyarbakır	663	-	503	160
Elazığ	587	25	312	246
Kars	764	92	137	535
Malatya	510	1	305	204
Mardin	708	06	470	212
Muş	366	113	247	6
Siirt	471	96	163	212
Tunceli	414	41	270	83
Van	546		279	265
Urfa	644	14	522	208

Kaynak: KIBKEE İlgili İller Çizelge, 3

**ÇİZELGE 13: KÖYDE ARAZİSİ OLUP ŞEHİR VE KASABALARDA OTURAN
AİLELER VE BU ARAZİLERİN İŞLENME DURUMU**

	Köy Sayısı	Köyde Arazisi Olup Başka Yerde Oturan		Varsa		İşletme Durumu				
		Var	Yok	Alle Ad.	Top. Dön.	Boş	İşleniyor	Sahibi Tar.	Ortakçılık	Kiracılık
Adıyaman	339	146	193	1044	317.111	-	145	32	129	4
Bingöl	325	146	179	711	29.121	5	141	18	115	8
Bitlis	253	124	129	1589	115.536	6	117	26	66	40
Ağrı	544	168	376	614	136.196	7	165	01	130	1
Erzurum	1039	385	654	2686	417.536	-	385	149	258	75
Diyarbakır	663	325	338	1740	2.283.548	8	327	61	300	-
Elazığ	587	340	247	2754	263.111	15	332	121	240	11
Kars	764	397	367	2817	139.471	16	380	301	91	81
Malatya	810	188	322	2000	211.544	-	181	28	147	1
Mardin	708	318	390	2081	1.093.942	11	312	78	275	10
Muş	366	199	167	1286	217.160	16	190	97	92	69
Siirt	471	120	349	667	203.330	5	114	14	70	38
Tunceli	414	224	190	1126	171.959	3	221	61	145	30
Van	546	138	408	273	142.902	6	132	51	106	-
Urfa	644	427	217	3913	3.265.914	-	527	195	496	6

Kaynak: KİBKEE, İlgili İller, Çizelge 30

ÇİZİLGE 14: BÖLGEDE KOOPERATİF VE KREDİ DURUMU

	Köy Sayısı	Alle Sayısı	Tarım Kredi Kooperatif		Kredi Alabilen Alle %	Alamayan	Son yılda T.C. Ziraat Bankasından kredi alan alle		Alle Başına Düşen Kredi
			Var	Yok			Adet	Tl.	
Adıyaman	339	92.234	41	293	11.5	88.5	4.878	2.839.873	580
Bingöl	325	26.368	-	325	19.5	80.5	3.601	1.968.407	546
Bitlis	253	18.988	-	253	9.6	93.4	1.831	1.000.150	547
Ağrı	544	32.044	-	544	77.1	22.9	24.720	8.187.676	331
Erzurum	1039	88.532	4	1035	27.3	76.7	24.664	14.515.013	550
Diyarbakır	663	57.092	-	663	0.4	99.6	233	172.315	740
Elazığ	587	48.804	6	581	20.1	79.9	9.836	5.502.209	560
Kars	764	91.283	46	718	25.1	74.9	23.385	6.503.395	210
Malatya	510	58.227	15	495	21.2	79.8	12.481	5.055.226	410
Mardin	708	57.456	-	708	8.0	92	4.797	2.077.696	430
Muş	366	31.015	-	366	41.3	58.7	12.827	6.474.505	504
Siirt	475	36.128	1	468	13.0	87	4.695	2.648.217	520
Tunceli	214	26.532	-	414	47.2	52.9	12.523	6.075.063	482
Van	546	30.623	25	521	46.0	54	13.289	5.423.852	411
Urfa	644	53.785	27	617	8.9	91.1	4.835	11.046.571	2320

Kaynak: KIBKEE İlgili İller, Çizelge 39-29

ÇİZELGE :15 KÖY TIPLERİ

			Köyün,oba,dam, divan mezra, mahalle gibi bağlantılar	Burada oturan aile adedi	Köy, ova, mezra, divan, köy dahil bağlantıların tümü
	Köy Sayısı	Aile Sayısı			
Adıyaman	330	42.234	577	8012	916
Bingöl	325	26.368	684	6611	1009
Bitlis	253	18.998	365	3904	618
Ağrı	544	32.044	259	2627	803
Erzurum	1039	88.532	554	7618	1593
Diyarbakır	663	57.092	895	19712	1558
Elâzığ	587	48.804	627	6337	1114
Kars	764	91.283	164	5633	928
Malatya	510	58.227	811	14023	1321
Mardin	708	57.456	402	5455	1116
Muş	366	31.015	216	1999	582
Siirt	475	36.128	636	7782	1105
Tunceli	414	26.532	1048	7984	462
Van	546	30.623	373	3788	419
Urfa	644	53.785	1770	22615	2214

Kaynak: KİBKEE İlgili İller Çizelge 47

ÇİZELGE 16: KÖY YOLLARI DURUMU

MEVCUT VASITA

	Köy Sayısı	Faydalanan Köy Adedi	Tesfiye Km.	Kaplanan Km.	Ham Yol Km.	Toplam	Traktör	Otobüs	Kamyon	Romork	Jeep	Taksi	Pikap	B. Döner
Adıyaman	339	155	60	63	1145	1268	32	8	1	3	1	—	—	—
Bingöl	325	—	—	—	—	—	—	—	4	—	1	—	—	—
Bitlis	253	10	14	12	13	39	17	2	20	16	1	—	—	—
Ağrı	544	41	28	14	214	256	51	2	21	2	1	—	—	—
Erzurum	1039	23	11	32	110	153	46	15	78	19	13	—	3	—
Diyarbakır	663	43	246	43	28	317	192	—	19	79	21	1	3	5
Elâzığ	587	94	8	158	55	221	148	41	47	90	2	1	10	—
Kars	764	46	36	39	209	284	115	11	25	92	1	1	—	—
Malatya	510	380	247	180	1473	1900	267	27	76	11	2	2	5	—
Mardin	708	21	64	8	78	150	88	11	26	71	16	—	10	—
Muş	366	14	3	51	27	81	27	6	99	—	6	—	1	—
Siirt (x)	471	—	—	—	—	—	40	—	10	14	1	—	1	—
Tunceli	414	44	241	—	20	261	25	5	14	17	1	—	1	—
Van	546	20	2	8	45	53	19	1	32	13	6	1	1	—
Urfa	644	57	43	18	979	1040	331	1	41	—	34	2	7	—

(x) Rakam temin edilememiştir

Kaynak: KİBKEE ilgili iller, Çizelge 8a, 8b

ÇİZELGE 17: KÖYDE RADYO DURUMU

	Köy Sayısı	Köyde Radyo		Pİİİ	Cereyanlı
		Var	Yok		
Adıyaman	339	229	110	1092	-
Bingöl	324	165	160	427	-
Bitlis	253	137	116	309	-
Ağrı	544	274	270	663	-
Erzurum	1039	764	275	2911	50
Diyarbakır	663	323	340	954	11
Elâzığ	587	485	102	2709	40
Kars	764	604	160	2845	-
Malatya	510	476	34	5585	-
Mardin	708	381	327	1422	-
Muş	366	230	136	649	-
Siirt	471	359	212	787	-
Tunceli	414	307	107	1063	-
Van	546	395	151	1597	-
Urfa	644	410	234	1467	-

Kaynak: KİBKEE, İlgili İller, Çizelge 51

ÇİZELGE 18: TÜRKÇE KONUŞMA ve OKUMA-YAZMA BİLME DURUMU

	Kürtçe Konuşanlar (1)	Okuma-Yazma Bilmeyenler(2)
	%	%
Adıyaman	14.4	86.6
Bingöl	66.7	81.8
Bitlis	63.7	89.1
Ağrı	60.3	87.8
Erzurum	14.1	81.2
Diyarbakır	65.9	90.6
Elazığ	33.8 (1955)	80
Kars	18.6	77.8
Malatya	0.1	75
Mardin	-	89.6
Muş	50.2	82.2
Siirt	71.2	91.1
Tunceli	22.2 (1955)	77.5
Van	51.1	89.7
Urfa	-	90.2

(1) DİE, 1960 Nüfus Sayımı, No: 442, s. 150-153

(Burada köylük yerlerden başka il ve ilçe merkezleride hesaplara dahil edilmiştir)

(2) KİBKEE İlgili İller, Çizelge 40, Bu çizelgedeki rakamlar yalnız köylük yerleri ilgilendirmektedir.

ÇİZELGE 19: ÜRETİM ARAÇLARININ DAĞILIŞI

Köyde Kullanılan Belli Başlı Tarım Araçları

	Çiftçi Sayısı	Kara Saban	Pulluk	Mibzer	Taraktör	Biçer Döver	Kağı Araba	Dört Tekerli Araba	Kızak
Adıyaman	42.234	18.783	48	5	32	2	-	3	-
Bingöl	26.368	12.872	22	-	1	-	1602	1	-
Bilis	18.988	8.157	2169	3	17	1	3501	162	-
Ağrı	32.044	20.112	3941	26	51	21	12398	456	-
Erzurum	88.532	55.322	10329	40	45	49	42.132	2888	1629
Diyarbakır	57.092	34.127	693	90	192	91	39	841	-
Elazığ	40.804	19.218	766	29	148	40	739	1423	-
Kars	91.283	44.599	12.900	78	164	92	15.763	23119	-
Malatya	58.227	21.717	399	5	267	8	2	102	-
Muş	31.015	18.063	3374	26	49	13	11.481	2185	-
Mardin	57.456	24.242	164	65	97	47	2	282	-
Siirt	35.690	15.193	267	11	40	8	3	78	2
Tunceli	26.532	14.434	47	2	26	3	25	92	-
Van	30.623	12.975	6975	1	11	7	10241	213	-
Urfa	53.780	30.945	492	239	331	129	5	408	-

Kaynak: KİBKEE, İlgili İller, Çizelge, 22

ÇİZELGE 20: GÜBRELEME DURUMU

	Köy Sayısı	G ü b r e l e m e D u r u m u				
		Var	Yok	Çiftlik Güb.	Ticaret Güb.	Kül
Adıyaman	339	272	67	271	10	32
Bingöl	325	306	19	304	-	2
Bitlis	253	204	49	204	3	-
Ağrı	544	17	527	15	2	-
Erzurum	1039	725	314	667	84	174
Diyarbakır	663	282	381	280	4	1
Elâzığ	587	568	19	540	99	12
Kars	764	264	500	252	20	18
Malatya	510	465	45	460	130	-
Mardin	708	283	325	283	-	50
Muş	366	109	257	107	11	-
Siirt	469	318	151	317	6	-
Tunceli	414	409	5	392	-	38
Van	546	152	394	152	1	19
Urfa	644	143	501	131	22	9

Kaynak: KIBKEE, İlgili İller Çizelge: 22

ÇİZELGE 21: SULAMA SUYU DURUMU

	Köyde Sulama Suyu			Halen Ne Kadar Arazi		Kültüre Elverişli		Mera ve Orman
	Köy Sayısı	Var	Yok	Sulandığı (Dönüm)	%	Arazının Tümü Dönüm(x)	Varlığı %	
Adıyaman	339	237	102	181.187	3.2	4.190.136	29.6	
Bingöl	325	299	26	373.020	5.1	6.339.779	89.0	
Bitlis	253	203	50	265.542	6.1	4.408.446	76.0	
Ağrı	544	306	238	275.110	5.1	5.929.722	47.1	
Erzurum	1039	773	266	1.285.119	6	19.117.024	58.8	
Diyarbakır	663	262	401	173.113	1.6	9.887.334	28.2	
Elâzığ	587	468	119	783.614	10.1	7.073.179	57.2	
Kars	764	329	435	683.239	4.9	12.840.328	51.9	
Malatya	510	110	400	918.924	11.1	7.443.361	50.0	
Mardin	708	232	476	129.399	2.1	6.051.943	29.4	
Muş	366	207	159	186.227	3.0	6.338.014	45.8	
Siirt	471	289	180	190.070	2.5	7.188.403	65.6	
Tunceli	414	292	122	297.024	5	5.572.466	75.1	
Van	546	457	89	1.003.174	6.5	12.390.623	71.0	
Urfa		128	516	65.170	0.4	10.387.182	5.3	

(x) Orman ve Mer'a, bağ, bahçe, tarla, ağaçlık, sebze bahçesi

Kaynak: KIBKEE İlgili İller Çizelge 11

ÇİZELGE: 22 İÇME SUYU DURUMU

	Köy Sayı	İçme Suyu		V a r s a				Köyde Mevcut
		Var	Yok	Kuyu	Çeşme	Kaynak	Nehir	Kuyu Adedi
Adıyaman	339	318	21	73	188	98	2	303
Bingöl	325	287	38	3	218	91	-	9
Bitlis	253	219	34	12	122	93	1	33
Ağrı	544	433	111	48	317	91	7	604
Erzurum	1039	862	217	46	637	178	6	3364
Diyarbakır	663	616	47	270	287	259	1	1338
Elazığ	587	548	39	65	507	46	6	1212
Kars	764	491	373	77	239	202	1	1912
Malatya	510	454	56	46	349	107	1	950
Mardin	708	420	288	174	62	214	1	889
Muş	376	328	38	75	238	119	-	1074
Siiirt	471	434	35	50	155	286	-	103
Tunceli	414	393	21	1	309	147	-	2
Van	546	426	120	39	224	182	12	593
Urfa	644	585	59	531	76	117	8	3154

Kaynak: KİBKEE, Adı geçen iller, Çizelge: 32

ÇİZELGE 23: ISINMA ŞEKLİ

	<u>Köy Sayısı</u>	<u>Kömür</u>	<u>Odun</u>	<u>Saman</u>	<u>Tezek</u>	<u>Petrol</u>
Adıyaman	339	1	252	29	172	-
Bingöl	325	-	295	1	70	-
Bitlis	253	-	196	-	116	-
Ağrı	546	-	1	-	544	-
Erzurum	1039	15	295	16	882	-
Diyarbakır	663	2	373	73	360	1
Elâzığ	587	1	525	10	346	13
Kars	764	2	145	10	758	4
Malatya	510	1	439	22	268	-
Mardin	708	3	538	72	287	-
Muş	366	1	171	1	247	-
Siirt	471	1	404	37	141	-
Tunceli	414	-	373	3	132	-
Van	544	31	44	1	539	19(*)
Urfa	644	5	67	476	635	1

Kaynak: KİBKEE, Adı Geçen İller, Çizelge 50

(*) Geven

**ÇİZELGE 24: DOĞU ve BATI İLLERİMİZDE
SEÇİMLERE İŞTİRAK ORANI**

	1950	1954	1957	1960 Anayasa Oylaması	1961	1965
İstanbul	81	79	63	75	74	64
Ankara	89	87	67	81	81	73
İzmir	86	89	77	81	82	72
Eskişehir	90	92	76	86	86	74
Bursa	92	86	80	85	85	74
Adana	89	93	76	75	85	77
Balıkesir	93	90	79	85	85	70
Hakkâri	64	78	76	85	82	81
Van	82	93	81	88	82	80
Ağrı	93	95	83	88	85	82
Siirt	88	83	78	79	76	62
Muş	90	89	76	87	83	80
Bingöl	92	92	81	83	81	71
Bitlis	91	91	80	89	81	77

Kaynak: DİE 1950-1965 Millet Vekili ve 1961-1963 Cumhuriyet Senatosu seçimi sonuçları S. XXII-XXXVI Yayın No: 513

ÇİZELGE 25: BÖLGEDE NUFUS ARTIŞI

	1945 Nüfusu	1950 %	Nüfus Artışı		1964 Nüfusu	1945'e Göre 1963'teki Nüfus Artışı
			1955 %	1960 %		
Adıyaman	125.795	15.8	17.0	12.6	194.833	54.9
Bingöl	71.377	23.4	15.2	9.3	129.720 (x)	81.7
Bitlis	50.711	28.1	21.8	20.2	100.935 (xx)	99.0
Ağrı	106.426	21.1	17.2	16.2	183.961 /xx)	72.2
Erzurum	317.434	11.1	12.2	7.5	442.110 (xx)	39.3
Diyarbakır	169.281	22.9	12.9	17.7	279.084 (xx)	64.8
Elâzığ	145.251	8.1	12.9	11.1	189.077	30.2
Kars	317.155	12.2	15.5	12.2	471.012 (xx)	53.3
Malatya	188.702	13.3	13.4	12.1	276.359 (xx)	46.5
Mardin	180.924	19.7	10.9	15.0	271.984 (xx)	50.3
Muş	72.250	28.0	25.2	33.0	156.806(x)	117.0
Siirt	104.052	20.5	19.8	17.8	179.800	72.8
Tunceli	76.165	24.7	15.5	14.1	129.575	74.7
Van	94.886	21.8	20.5	19.6	175.419	85.9
Urfa	188.794	10.1	14.9	10.5	278.759	47.7

(x) 1962, (xx) 1963

Kaynak: KİBKEE İlgili İller Çizelge 11

ÇİZELGE 26: ESAS GEÇİM KAYNAKLARI

ÇİZELGE 26: ESAS GEÇİM KAYNAKLARI

	Köy Sayısı	Tarım	Hayvancılık	Madencilik	Balıkçılık	Tarım İşçiliği	Köy El Sanatları	Orman Mahsüleri	Ziraat Sanatları
Adıyaman	339	339	339	1	—	—	7	51	4
Bingöl	325	325	325	—	—	—	7	—	—
Bitlis	253	253	253	—	1	—	3	6	—
Ağrı	544	534	544	—	1	—	6	—	10
Erzurum	1039	1034	1005	13	2	—	24	4	83
Diyarbakır	663	663	622	1	—	—	—	22	1
Elâzığ	587	587	554	17	—	162	51	1	85
Kars	764	764	764	—	—	—	17	11	119
Malatya	510	507	468	1	—	1	—	—	1
Mardin	708	703	664	6	1	—	17	47	137
Muş	366	358	364	—	1	—	37	6	137
Tunceli	414	414	408	11	—	—	22	12	12
Siirt	471	468	467	4	—	1	1	9	5
Van	546	546	546	—	—	—	36	—	—
Urfa	644	641	473	—	—	—	—	—	13

ÇİZELGE 27: BİR ÇİFTÇİ AİLESİNE DÜŞEN ORTALAMA BİRİMLER

	Çiftçi Ailesi Adedi	Nüfus Sayısı	Tarla Dönüm	Hayvan Adedi Büyük Baş	Küçük Baş	Küçük Başa Göre Havan Adedi	Bir küçük Başa Düşen Mera (dönüm)	Mera Toplamı (Dönüm)
Adıyaman	42.234	4.6	64.4	2.0	6.0	14.2	1.6	23.3
Bingöl	26.368	4.9	26.2	2.6	14.3	23.2	4.5	114.0
Bitlis	18.988	5.3	52.2	2.6	15.4	26.0	3.4	89.4
Ağrı	32.044	5.7	97.8	4.2	21.3	38.2	2.3	119.1
Erzurum	88.532	5.0	86.6	4.0	9.9	25.9	4.6	119.1
Diyarbakır	57.092	4.0	116.8	3.5	8.3	22.5	0.81	18.2
Elâzığ	40.804	4.6	66.6	2.6	8.5	18.9	4.6	87.4
Kars	91.283	5.2	67.3	4.2	9.4	26.3	2.6	68.9
Malatya	58.227	4.7	58.4	2.0	6.1	14.0	3.8	53.7
Mardin	57.456	4.7	67.2	2.0	10.7	18.6	0.4	8.6
Muş	31.015	5.1	109.7	3.7	12.9	27.8	3.0	86.0
Siirt	36.128	5.0	63.3	2.6	11.9	22.6	3.7	83.8
Tunceli	26.532	4.9	48.4	2.9	11.7	23.2	3.7	85.6
Can	30.623	5.8	116.2	3.6	31.0	45.2	6.2	281.4
Urfa	53.785	5.2	117.0	2.5	12.6	22.9	0.3	7.9

Kaynak: KIBKEE İlgili İller Çizelge 26

**ÇİZELGE 28: MERANIN KARAKTERİ VE YETERLİ
OLUP OLMADIĞI**

	Köy	K a r a k t e r i			Parça		Başka Köyün Merasından Faydalanan Köyler
	Sayısı	İyi	Orta	Kötü	Adedi	Dönüm	
Adıyaman	339	-	90	200	290	938.241	28
Bingöl	325	25	123	133	801	8.008.262	111
Bitlis	253	12	54	640	706	1.698.149	3
Ağrı	544	-	321	366	1504	2.796.623	160
Erzurum	1039	112	373	232	2615	10.545.777	269
Diyarbakır	663	2	23	225	883	1.040.656	91
Elâzığ	587	98	305	975	1378	3.567.926	55
Kars	764	441	1359	197	1997	6.290.553	289
Malatya	510	3	225	207	798	3.126.864	48
Mardin	708	129	100	15	282	497.219	152
Muş	366	-	-	-	1756	2.668.509	74
Siirt	471	93	455	441	1172	3.027.795	88
Tunceli	414	186	369	140	900	2.271.102	53
Van	546	14	108	412	564	8.619.572	87
Urfa	644	3	111	52	487	425.687	155

Kaynak: KİBKEE, İlgili İller, Çizelge 24

ÇİZELGELER

1. Doğu-Batı Arasındaki Dengesizliği Gösteren Çeşitli Göstergeler	87
2. Doğu Ve Batı İlleri Arasında Sağlık Personelinin Dağılışı	88
3. Köylük Yerlerde Sağlıkla İlgili Bina Sayısı	89
4. Köylük Yerlerde Okul Sayısı	90
5. Doğu Ve Batı İllerinde Devlet Personelinin Dağılışı	90
6. Ankara Üniversitesi Giriş Sınavlarında Liselerin Başarı Dereceleri.....	91
7. Bölgenin Topoğrafik Durumu	92
8. Arazinin Adiyeti	93
9. Köyde Kirada Oturanlar	94
10. Toprağı Olup Olmadığına Göre Çiftçi Ailelerin Dağılışı	95
11. Aile İşletmeleri, Büyüklükleri Ve Dağılış Nisbeti.....	96
Çizelge 11'in Devamı	97
12. İşletme Şekilleri.....	98
13. Köyde Arazisi Olup Şehir Ve Kasabalarda Oturan Aileler Ve Bu Arazilerin İşlenme Durumu.....	99
14. Bölgede Kooperatif Ve Kredi Durumu.....	100
15. Köy Tipleri.....	101
16. Köy Yolları Durumu	102
17. Köyde Radyo Durumu	103
18. Türkçe Konuşma Ve Okuma-Yazma Bilme Durumu	104
19. Üretim Araçlarının Dağılışı.....	105
20. Gübreleme Durumu	106
21. Sulama Suyu Durumu.....	107
22. İçme Suyu Durumu	108
23. Isınma Şekli	109
24. Doğu Ve Batı İllerimizde Seçimlere İştirak Oranı	110
25. Bölgede Nüfus Artışı	111
26. Esas Geçim Kaynakları.....	112
27. Bir Çiftçi Ailesine Düşen Ortalama Birimler	113
28. Meranın Karakteri Ve Yeterli Olup Olmadığı	114

KISALTMALAR

DAKSS	: Doğu Anadoluyu Kalkındırma Sorunları Semineri
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
ESEKH	: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti
İBYKP	: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
İFM	: İktisat Fakültesi Mecmuası
İŞHK	: Siyasal Bilgiler Fakültesi, İskan ve Şehircilik Haf- tası Konferansları
KİBKEE	: Köy İşleri Bakanlığı Köy Envanter Etüdleri
SBFD	: Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
SBFY	: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını
SK	: Sosyoloji Konferansları (İktisat Fakültesi)
TODAE	: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
SD	: Sosyoloji Dergisi (Edebiyat Fakültesi)
TTO	: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği

KAYNAKLAR

A. TEMEL KAYNAKLAR

- DİE : Yayın No: 513, 1950-1965 Milletvekili ve 1961/1963 Senato Seçimi Sonuçları.
- DİE : Yayın No: 460, İstatistik Yıllığı, 1963.
- DPT : İBYKP, 1968-1972, Ankara 1967.
- DPT : Köy ve Köylü Sorunları (Teksir), Ankara 1967,
- KİBKEE : Bingöl, Tunceli, Muş, Bitlis, Van, Ağrı, Erzurum, Diyarbakır, Mardin, Kars, Urfa, Siirt, Malatya, Elâzığ, Adıyaman.

B. KİTAPLAR

- ABADAN, Nermin : Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili, SBFY, Ankara 1966.
- AKŞİT Bahattin : Az Gelişmiş Kapitalizmin Köylere Girişi, ODTÜ Talebe Derneği Yayınları, Ankara 1966.
- ARAS Ali : Güneydoğu Anadolu'da Arazi Mülkiyeti ve İşletme Şekilleri, Ziraat Fakültesi Yayını, Ankara 1956.
- ARIK K. Fikret : Mukayeseli Toprak Reformu, Cilt 11, TODAİE Yayını, Ankara 1961.
- AYDEMİR Ş. Süreyya : İkinci Adam, Cilt II, Remzi Kitabevi, Ankara, 1966.
- AYTEKİN Halil : Doğu'da Kıtık Vardı, Toplum Yayınevi, Ankara 1965.
- BENEKAY Yahya : Yaşayan Alevilik, Varlık Yayınları, İstanbul 1967.
- BEŞİKÇİ İsmail : Kışın Silvan Ovasında, Yazın Nemrut ve Süphan Yaylalarında Konaklayan Bir Göçebe Aşiretin Sosyal Organizasyonu (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1967.

- BORAN Behice : Toplumsal Yapı Araştırmaları, DTCFY, Ankara 1942.
- BOZARSLAN M. Emin : İslamiyet Açısından Şeyhlik ve Ağalık, Toplum Yayınları, İstanbul 1962.
- BOZARSLAN M. Emin : Doğunun Sorunları, Toplum Yayınları, İstanbul 1966.
- DIVİTÇİOĞLU Sencer : Asya Üretim Tarzı, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967.
- FIRAT Şerif : Doğu Illeri ve Varto Tarihi MEB Yayınları, Ankara 1961, İkinci Baskı.
- EKİNCİ T. Ziya : Doğu Dramı, Tip Yayını, Ankara 1966.
- ERDENTUĞ Nermin : Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki, DTCF, Ankara 1956.
- ERDENTUĞ Nermin : Sün Köyünün Etnolojik Tetkiki, DTCF, Ankara 1959.
- GERAY Cevat : Toplum Kalkınması Çalışmaları Bünyan Örneği, SBFY, Ankara 1967.
- HÜSREV İsmail : Türkiye Köy İktisadiyatı, Kadro Yayınları II, Ankara 1934.
- KIRAY Mübeccel : Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, DPT. Yay. Ankara, 1964
- KIRAY Mübeccel : Yedi Yerleşme Noktasında Turizm İle İlgili Sosyal Yapı Analizi, Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964.
- KIRAY Mübeccel : Interdependencies Between Agro- Economic Development And Social Change: A Case Study: Çukurova, Advanced Seminar in the Social Sciences, August 25 -September 1, 1966, Abant, Bolu, Turkey (Mimeograph).
- KOLLEKTİF : Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Semineri, TTO, Ankara 1967.
- KOLLEKTİF : İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi, ESEKH, İstanbul 1964.

- KOLLEKTİF : İktisadi Kalkınmanın Sosyal Cephesi, ESEKH, İstanbul 1965.
- KOLLEKTİF : 5. İŞHK, SBFY, Ankara 1962.
- KOLLEKTİF : 7. İSHK, Şehircilik Derneği Yayını, Ankara 1964.
- KOLLEKTİF : 8. İŞHK, Şehircilik Derneği Yayını, Ankara 1966.
- KOLLEKTİF : MEB Test ve Araştırma Bürosu Yayını, (Üniversitelere Giriş Sınavlarının Netice-leri), Ankara 1962.
- KOLLEKTİF : Karacan Armağanı, 1963, Milliyet Yayınları, İstanbul 1963.
- ÖZEK Çetin : Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü, Varlık Yayınları, İstanbul 1964.
- TAHIR Kemal : Devlet Ana, Bilgi Yayınları, Ankara 1967.
- TÜRKDOĞAN Orhan : Erzurum ve Çevresinde Sosyal Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Yayını, 1964, Erzurum.
- TÜTENGLİL C. Orhan : İktisadi ve İctimai Bakımdan Türkiye'nin Karayolları, Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1960.
- TÜTENGLİL C. Orhan : Az Gelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı, İstanbul 1966.
- YASA İbrahim : Ankara'da Gecekondu Aileleri, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını, Ankara 1966.
- YASA İbrahim : Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Sorunları, (Teksir) TODAİE Yayını, 1968-1976, Ankara.
- YAVUZ Fehmi : Memleketimizde Toplum Kalkınması, TODAİE, Ankara 1962.

C. MAKALELER

- ABADAN, Nermin : 6'ncı Dünya Sosyoloji Kongresi, **SBFD**, Cilt XXI, No: 3 Eylül 1966, s. 219-252.

- AKSÖZ İbrahim** : Doğu Anadolu'da Zirai İstihsal Arasındaki İlişkiler, Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Semineri, **TTO**, Ankara 1967, s. 315-347.
- ATSIZ** : Ötüken, Sayı 28-29.
- AYDEMİR Ş. Süreyya** : 1923-1938 Devresinin En Çetin Davası, Doğu Problemi, **Cumhuriyet**, 14 Şubat 1967.
- BEŞİKÇİ İsmail** : Doğu ve Güneydoğu Kalkınması Mitingleri Dolayısıyla: "Şemdinli Röportajı" Üzerine, 6-7 Aralık 1967, **Akşam**.
- BEŞİKÇİ İsmail** : Göçebe Aşiretlerde Yenileşme, **Forum**, Sayı 323, 11 Ekim 1967.
- BORAN Behice** : Sosyalizm Bir Tercih Meselesi Değildir, **Milliyet**, 28 Nisan-1967.
- EREN Üzeyir** : Doğu Bölgesi Hayvancılığının Bünyesi, **DAKSS**, **TTO**, Ankara 1967, s.11-26.
- ERÖZ Mehmet** : Türkmenlerin Kürtleşmesi, Sosyoloji Konferansları, **Kitap 5**, 1964-1965, İstanbul 1966.
- FENSKE Leo J.** : Doğu Anadolu'da Toprak ve İnsan, **SK**, Sayı 6, İstanbul 1967, s. 32-44.
- GERAY Cevat** : Toplum Kalkınması ve Toprak Reformu **SBFD**, Cilt 21, Sayı 3, Eylül 1966, s. 51-68.
- GÜRER Yılmaz** : Planlama ve Bölge Planı Arasındaki İlişki, Zonguldak Bölge Planı, 8. **İSHK**, **İs-kan ve Şehircik Dergisi Yayını**, Ankara 1967.
- HAMİDOĞULLARI B.** : İktisaden Az Gelişmiş Ülkeler İçin Nasıl Bir Plan Gereklidir. **SBFD**, Cilt 21, s. 3, Eylül 1966, s. 91-124.
- KARATAŞ Şaban** : Doğu Anadolu Kalkınması ve Ziraata Entellektüel Yatırım, **DAKSS**, **TTO**, Ankara 1967, s. 212-225.

- KAZGAN Gülten : Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma, **İFM**, Cilt 24, Ekim 1963, s. 120-144.
- KELEŞ Ruşen : Türkiye'de Bölgeler Arası Dengesizlikler, 7. **İSHK, İskân ve Şehircilik Derneği Yayını**, s. 1-40
- KELEŞ Ruşen : Şehirleşme Politikamız ve Doğu Anadolu Bölgesi, **SBFD**, Cilt 21, No 4, Aralık 1966, s.17-44.
- OKYAR Osman : Doğu Bölgesinin Kalkınması, 8. **İSHK, İskân ve Şehircilik Derneği Yayını**, No 3, s. 1-8.
- SENCER Oya : Türkiye'de Toprak Mülkiyeti Sorunları, **Sosyoloji dergisi**, No:17-18, İstanbul 1964.
- SEZER Duygu : Toplum Kalkınmasında Önderlik, **SBFD**, Cilt 20, Sayı 3, Yıl 1965, s. 245-262.
- SOYSAL İlhami : Sosyalizasyona Suikast, 24 Ekim 1967, **Akşam**.
- SOYSAL İlhami : İslamiyet ve Faiz, 2 Kasım 1967, **Akşam**.
- SOYSAL Mümtaz : Temeldeki Kavgalar, Toprak Kavgası, **YÖN**, Sayı 6, 24 Ocak 1962.
- SOYSAL Mümtaz : Eğitimde Bölgeler Arası Dengesizlikler, **YÖN**, Sayı 70, 17 Nisan 1963.
- TANJU Sadun : Doğu Mitingleri, **Ulus**, 24 Ekim 1967.
- TOSUN Fahrettin : Doğu Anadolu'nun Kalkınmasında Mera Kültürünün Teknik Meseleleri, **DAKSS, TTO**, Ankara 1967, s. 264-269.
- TÜMTÜRK İsmet : Doğu Davası, **Milli Yol**, Sayı 14, 20 Nisan 1962 ve Sayı 15.
- TÜRKDOĞAN Orhan : Doğu Anadolu'nun Kalkınmasında Sosyo Kültürel Faktörler, **DAKSS, TTO**, Ankara 1967, s. 270-337.
- ÜLMAN Haluk : Ufuktaki Tehlike, Kürt Sorunu, **Forum**, Sayı 324 (1Ekim 1967), Sayı 325 (15 Ekim1967), Sayı 326 (1 Kasım 1967).

- YAVUZ Fehmi: Kasaba ve Küçük Şehirlerimizin Nüfus Hareketleri İçindeki Yeri, İŞHK, **İskân ve Şehircilik Derneği Yayını**, No: 2, Ankara 1964, s. 83-90.
- YÖN : Ağalar, Sayı 1, 20 Aralık 1961.
- YÖN : Ağaları Tanıyor musunuz?, Sayı 4, 10 Ocak 1962.
- YÖN : Türkiye'de Toprak Davası, Sayı 9, 14 Şubat 1962
- YÖN : Ağaların Bilinmeyen Tarafları, Sayı 10, 21 Şubat 1962
- YÖN : Sosyolog Gözüyle Doğu Anadolu, Sayı 90, 18 Aralık 1964.
- YÜCE TURHAN Tufan : Türk Hukuku'nda Yaylak ve Kışlaklar, (Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Seminerine Sunulmuş Bir Tebliğdir)

D. RÖPORTAJLAR

- BİLGİ Alaaddin : Elbistan Olayları'nın İç Yüzü, 2 Temmuz 1967-5 Temmuz 1967, **Cumhuriyet**, (4 sayı devam etmiştir)
- ÇETİNER Yılmaz : Fındık Tefecileri, 7 Eylül 1967-22 Eylül 1967, **Cumhuriyet**, (16 sayı devam etmiştir)
- ERDOST Muzaffer : Şemdinli Röportajı, **YÖN**, Sayı 172-189, 15 Temmuz 1966-11 Kasım 1966 (17 sayı devam etmiştir.)

E. GAZETELER (HABERLER)

- AKŞAM : 17 Ekim 1967
- AKŞAM : 18 Ekim 1967
- CUMHURİYET : 13 Haziran 1967
- CUMHURİYET : 24 Eylül 1967
- CUMHURİYET : 28 Eylül 1967
- CUMHURİYET : 1 Ekim 1967
- CUMHURİYET : 10 Ekim 1967
- CUMHURİYET : 11 Ekim 1967
- CUMHURİYET : 14 Ekim 1967

CUMHURİYET : 16 Ekim 1967
CUMHURİYET : 18 Ekim 1967
CUMHURİYET : 22 Ekim 1967
CUMHURİYET : 27 Ekim 1967
CUMHURİYET : 28 Ekim 1967
CUMHURİYET : 30 Ekim 1967
CUMHURİYET : 13 Kasım 1967
CUMHURİYET : 19 Kasım 1967

ÖNCÜ : 19 Ekim 1960 (Ragıp Gümüşpala ile yapılan bir konuşma)

SON HAVADİS : 30 Ekim 1967
SON HAVADİS : 13 Kasım 1967

